

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΕΝΤΡΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΟΚΙΜΙΑ ΕΠΙ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ Β΄

ὑπὸ
MAX WEBER

Μετάφρασις : Α. ΓΡΗΓΟΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1972

Δ'

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ «ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ»
ΕΙΣ ΤΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΑΣ ΚΑΙ ΤΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΑΣ*

ΤΜΗΜΑ Ι

1. Πρακτικαὶ ἀξιολογήσεις εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν

Ὡς «ἀξιολογήσεις» ἐννοοῦμεν, ὅταν ἄλλο τι δὲν λέγεται ἢ δὲν προκύπτει ἀφ' ἑαυτοῦ, τὰς «πρακτικὰς» ἐκτιμήσεις περὶ ἑνὸς φαινομένου δεκτικοῦ ἐπιδράσεως ἀπὸ τὴν δραστηριότητά μας, ὅταν ἐγκρίνωμεν ἢ ἀποδοκιμάζωμεν ταύτας. Τὸ πρόβλημα τοῦ «ἀδεσμεύτου» μιᾶς ὠρισμένης ἐπιστήμης ἀπὸ ἀξιολογήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἐπομένως ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ νόημα αὐτῆς τῆς λογικῆς ἀρχῆς, δὲν εἶναι ταυτόσημον μὲ ἐν ἐντελῶς ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἐξετάσωμεν ἐν συντομίᾳ προκαταβολικῶς: ἐὰν θὰ ἔπρεπε ἢ ὅχι εἰς μίαν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν νὰ διαδηλώσωμεν τὴν προσήλωσίν μας εἰς ἀξιολογήσεις πρακτικῶς θεμελιωμένας ἐπὶ μιᾶς ἠθικῆς ἢ ἐπὶ πολιτιστικῶν ἰδεωδῶν ἢ, κατὰ τὰ λοιπὰ, ἐπὶ μιᾶς κοσμοθεωρίας. Τὸ ζήτημα αὐτὸ δὲν δύναται νὰ ἀντιμετωπισθῇ ἐπιστημονικῶς. Διότι ἐξαρτᾶται καθ' ἑαυτὸ ἀπὸ πρακτικὰς ἐκτιμήσεις καὶ διὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λυθῇ ὀριστικῶς. Διὰ νὰ ἀναφέρωμεν τὰς ἀκραί-
ας ἀπόψεις, ὑποστηρίζεται κατὰ σειράν: α) ἡ ἀποψὶς συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν εἶναι νόμιμος ὁ ἀποχωρισμὸς τῶν πρακτικῶν ἠθικῶν καὶ κοσμοθεωρητικῶν ἀξιολογήσεων ἀπὸ τὰ λογικῶς ἀποδείξιμα καὶ ἐμπειρικὰ γεγονότα. Παρὰ ταῦτα ὅμως (ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς διὰ τοῦτο) καὶ αἱ δύο ἐν λόγῳ κατηγορίαι προβλη-

(*) Τὸ δοκίμιον αὐτὸ ἀποτελεῖ νέαν ἐπεξεργασίαν μιᾶς ἐκθέσεως ἐκτυπωθείσης βάσει χειρογράφου, ἣτις προωρίζετο διὰ μίαν ἐσωτερικὴν συζήτησιν εἰς Ἐπιτροπὴν τῆς «Ἐνώσεως διὰ τὴν Κοινωνικὴν Πολιτικὴν» (Verein für Sozialpolitik). Ἀφῆρέσαμεν, ὅσον τοῦτο ἦτο δυνατὸν, ὅ,τι ἐνδιέφερε μόνον αὐτὴν τὴν «Ἐνωσιν» καὶ ἀνεπτυξάμεν περισσότερον τὰς γενικὰς μεθοδολογικὰς θεωρήσεις. Μεταξὺ τῶν ἄλλων εἰσηγήσεων, αἵτινες ἐνεφανίσθησαν κατ' ἐκείνην τὴν συζήτησιν, ἔχει δημοσιευθῇ ἡ ἐκθεσις τοῦ καθηγητοῦ Spranger εἰς τὸ *Smollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft*. Ὁμολογῶ, ὅτι θεωρῶ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν ἑνὸς φιλοσόφου, τὸν ὁποῖον καὶ ἐγὼ ἐπίσης ἐκτιμῶ, ὡς περιέργως ἀδύνατον. Οὐδόλως συμβάλλει εἰς τὴν ἀποσαφήνισιν τοῦ θέματος. Θὰ ἀποφύγω ὅμως πᾶσαν πολεμικὴν κατ' αὐτοῦ, ἔστω καὶ διὰ λόγους χώρου, καὶ θὰ τοποθετήσω μόνον τὴν ἰδίαν μου ἀπόψιν.

μάτων ἀνήκουν εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν διδασκαλίαν. Ἀντιθέτως β) ἡ ἀποψὶς συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ ὅταν ἀκόμη αὐτὸς ὁ διαχωρισμὸς δὲν δύναται νὰ συντελεσθῇ λογικῶς κατὰ συνεπῆ τρόπον, εἶναι καὶ πάλιν σκόπιμον νὰ ἀπομακρύνωμεν ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν ὅλα τὰ πρακτικὰ ἀξιολογικὰ ζητήματα.

Ἡ ὑπὸ στοιχεῖον β) ἀποψὶς φαίνεται εἰς ἐμὲ μὴ ἀποδεκτὴ. Εἰδικώτερον φαίνεται εἰς ἐμὲ ἀπολύτως ἀπραγματοποίητος ἡ ὅχι σπανίως συντελουμένη εἰς τοὺς ἐπιστημονικοὺς μας κλάδους διάκρισις τῶν πρακτικῶν ἀξιολογήσεων εἰς «πολιτικὰς-κοινωνικὰς» καὶ ἐκείνας, αἵτινες ἀπλῶς ἔχουν ἄλλον χαρακτήρα. Ἡ διάκρισις αὕτη εἶναι μόνον ἱκανὴ νὰ συσκοτίσῃ ἐνὸς μέρους τῶν ἀκροατῶν τὸ πρακτικὸν βάρος τῆς λήψεως θέσεως, ἥτις ὑποβάλλεται. Ἡ ἀποψὶς, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν προσήκει εἰς τὸν ἀπὸ καθέδρας ὁμιλοῦντα νὰ εἶναι «ἐστερημένος πάθους» καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ ἀπομακρύνῃ πᾶν θέμα, τὸ ὁποῖον θὰ ἐκινδύνευε νὰ προκαλέσῃ «ζωηρὰς συζητήσεις», ἡ ἀποψὶς αὕτη θὰ ἦτο, καὶ διὰ μίαν φορὰν θὰ ἔπρεπε ἀπὸ καθέδρας νὰ ἐκφρασθῶμεν ἀξιολογικῶς, γνῶμη ἐνὸς γραφειοκράτου, τὴν ὁποίαν πᾶς ἀνεξάρτητος διδάσκαλος ὀφείλει νὰ ἀποκρούσῃ. Μεταξὺ τῶν καθηγητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ παραιτηθῶν κατὰ τὰς ἐμπειρικὰς συζητήσεις ἀπὸ πρακτικὰ ἀξιολογήσεις, ἐκείνοι οἱ ὁποῖοι εἶχον τὸ μεγαλύτερον πάθος — ὡς αἴφνης ὁ Treitschke, μετὰ τὸν τρόπον του καὶ ὁ Mommsen — ἦσαν καὶ οἱ μᾶλλον ὑποφερτοί. Διότι ἀκριβῶς εἶναι ἡ δύναμις τοῦ παθητικοῦ τόνου, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ τὸν ἀκροατὴν τοῦλάχιστον εἰς τὴν θέσιν νὰ σταθμίσῃ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ὅσον ἡ ὑποκειμενικότης τῆς ἀξιολογήσεως τοῦ διδασκάλου συνέβαλε ἐνδεχομένως νὰ θολώσῃ τὰς διαπιστώσεις του — καὶ λοιπὸν νὰ σκεφθῇ διὰ λογαριασμὸν του ὅτι δὲν ἐπέτρεπε εἰς τὸν καθηγητὴν ἡ ἰδιοσυγκρασία του. Οὕτω θὰ παρέμενεν ἀσφαλῶς ἡ ἐπίδρασις τοῦ γνησίου πάθους ἐπὶ τῆς ψυχῆς τῶν νέων, τὴν ὁποίαν — ὡς δύναμαι νὰ δεχθῶ — θὰ ἐπεθύμουν μετὰ χαρᾶς νὰ διασφαλίσουν οἱ ὑποστηρικταὶ τῶν πρακτικῶν ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεων, χωρὶς νὰ παραμορφωθῇ ἡ σκέψις τῶν ἀκροατῶν μετὰ τὴν σύγχυσιν διαφόρων πεδίων, ὡς τοῦτο ὑποχρεωτικῶς συμβαίνει, ὅταν ἀμφότερα, ἡ διαπίστωσις ἐμπειρικῶν γεγονότων καὶ ἡ ἐκκλήσις πρὸς λήψιν θέσεως ἐναντι τῶν μεγάλων προβλημάτων τῆς ζωῆς, βυθίζονται εἰς τὸ αὐτὸ ψυχρὸν ὕδωρ τῆς ἐλλειψέως ἰδιοσυγκρασίας. Ἀντιθέτως ἡ ἀποψὶς ὑπὸ στοιχεῖον α) τότε καὶ μόνον φαίνεται εἰς ἐμὲ ἀποδεκτὴ, μάλιστα δὲ ἀπὸ τῆς ὑποκειμενικῆς πλευρᾶς αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς, ὅταν ὁ ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος εἰς πᾶσαν ἐπὶ μέρους περίπτωσιν θεωρεῖ ἀνεπιφυλάκτως ὡς καθήκον του νὰ ἀποβάλλῃ ἡ διδασκαλία του τὸ θέληγῆτρόν τῆς διὰ τοὺς ἀκροατὰς του καί, ὅπερ εἶναι τὸ κυρίως θέμα, νὰ καταστήσῃ ἀπολύτως σαφὲς δι' ἑαυτὸν τοῦ λογαριασμὸν: ποῖαι ἐκ τῶν ἐκαστοτε ἀναλύσεων τοῦ ἀπορρέουν ἀπὸ καθαρῶς λογικὰς σκέψεις, ἡ ἀποτελοῦν καθαρῶς ἐμπειρικὰς διαπιστώσεις γεγονότων καὶ ποῖαι ἀποτελοῦν πρακτικὰς ἀξιολογήσεις. Τοῦτο φαίνεται εἰς ἐμὲ, ὅτι συνιστᾷ κατ' εὐθεῖαν μίαν ἐντολὴν τῆς

πνευματικῆς εὐθύτητος, ἐφ' ὅσον κατ' ἀρχὴν δεχόμεθα τὴν κεχωρισμένην ὑπόστασιν τῶν δύο πεδίων. Εἰς τὴν ἐν λόγω περίπτωσιν εἶναι τὸ ἐλάχιστον τὸ ὁποῖον ἀξιούμεν.

2. Εἰδικότης καὶ ἀπὸ καθέδρας ἀξιολόγησις

Ἀντιθέτως τὸ ζήτημα: ἐὰν πρέπει ἢ ὅχι ἐν γένει (ἀκόμη καὶ ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω ἐπιφυλάξεις) νὰ ἀξιολογοῦμεν πρακτικῶς ἀπὸ καθέδρας, τὸ ζήτημα τοῦτο ἀνήκει ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ εἰς τὴν πρακτικὴν πανεπιστημιακὴν πολιτικὴν καὶ διὰ τοῦτο δύναται νὰ κριθῇ τελικῶς μόνον ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀποστολῆς, τὴν ὁποίαν ἕκαστος ἐκαστοτε θὰ ἐπεθύμει νὰ τᾶξῃ εἰς τὰ πανεστήμια. Διάφορον στάσιν θὰ υἱοθετήσουν ἐν προκειμένῳ: ἀφ' ἐνὸς ἐκείνος ὁ ὁποῖος ἐκινῶν ἀπὸ τὰς ἰδίαις τοῦ ἀξίας ἀποδίδει ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰ πανεπιστήμια, ὡς καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον δυνάμει τῆς ιδιότητός του ὡς ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου, ἓνα καθολικὸν ρόλον: Νὰ διδάδου πολιτικὰς, ἠθικὰς, καλλιτεχνικὰς καὶ πολιτιστικὰς ἰδέας· ἐξ ἄλλου ἐκείνος ὁ ὁποῖος πιστεύει (ὀφείλει νὰ βεβαιώσῃ τὸ γεγονός ἀποδεχόμενος καὶ τὰς συνεπείας του) ὅτι: τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἀμφιθέατρα δύναται σήμερον νὰ ἀναπτύξουν τὴν πράγματι ἀξιολογὸν ἐπίδρασιν τῶν μόνον μετὰ τὴν εἰδικευμένην παιδείαν τὴν δημιουργοῦσαν εἰδικοὺς ἐπιστήμονας καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ἡ ἐπιστημονικὴ εὐθύνη εἶναι ἡ μόνη εἰδικὴ ἀρετὴ, εἰς τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐκπαιδεύσουν τοὺς σπουδαστάς. Εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηριχθῇ ἡ πρώτη ἀποψὶς μετὰ τόσα πολλὰ καὶ διάφορα τελικὰ ἐπιχειρήματα, ὅσον καὶ ἡ δευτέρα. Εἰδικώτερον δυνάμεθα νὰ δικαιολογήσωμεν τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἀποψιν (τὴν ὁποίαν καὶ ἐγὼ προσωπικῶς συμμερίζομαι) ἀποδίδοντες εἰς τὴν «εἰδικευσιν» τόσον μίαν σημασίαν ἐξαιρετικὴν, ὅσον καὶ ἀντιθέτως περιορισμένην. Ὅχι διότι θὰ εἶχομεν τὴν ἐπιθυμίαν π.χ. νὰ καταστήσωμεν ὅλους τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὸ δυνατόν καθαρὸς «εἰδικοὺς» ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐννοίᾳ. Ἀλλά, ἀκριβῶς ἀντιθέτως, ἐπειδὴ θὰ ἠθέλαμεν νὰ μὴ ρίψωμεν εἰς τὸ αὐτὸ δοχεῖον τὰς τελικὰς ἐξόχως προσωπικὰς ἀποφάσεις περὶ τῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας εἰς ἄνθρωπος συνειδητοποιεῖ, καὶ τὴν εἰδικευμένην παιδείαν ὅσον καὶ ἂν ἤθελε ἀξιολογηθῇ ἡ σημασία ταύτης ὅχι μόνον διὰ τὴν γενικὴν πνευματικὴν καλλιέργειαν, ἀλλὰ ἐμμέσως καὶ διὰ τὴν αὐτοπειθαρχίαν καὶ τὴν ἠθικὴν τοποθέτησιν τῶν νέων ἀνθρώπων. Συγχρόνως δὲ θὰ ἠθέλαμεν νὰ ἀναζητήσῃ ὁ ἀκροατὴς τὰς λύσεις μετὰ τὴν ἰδίαν του συνειδήσιν καὶ ὅχι διὰ μιᾶς ἀπὸ καθέδρας ὑποβολῆς.

Ἡ εὐμενὴς προδιάθεσις τοῦ καθηγητοῦ v. Schmoller ὑπὲρ τῆς ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεως εἶναι εἰς ἐμὲ προσωπικῶς ἀπολύτως κατανοητὴ, ἐρχομένη ὡς ἡ ἀντήχησις μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς, εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ὁποίας συνέβαλον αὐτὸς καὶ οἱ φίλοι του. Νομίζω ὅμως, ὅτι δὲν θὰ ἠδύνато οὔτε εἰς αὐτὸν νὰ διαφύγῃ τὸ γεγονός, ὅτι ἐπὶ ἐνὸς οὐσιώδους σημείου αἱ καθα-

ἀπὸ
δεξ
σημ
καθ
σημ

ρῶς πραγματικαὶ σχέσεις μετεβλήθησαν σοβαρῶς σήμερον διὰ τὴν νέαν γενεάν. Πρὸ δύο ἐτῶν ἦτο εὐρέως διαδεδομένη μεταξὺ τῶν κύκλων τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἡ πίστις, ὅτι εἰς τὸ πεδῖον τῶν πρακτικῶν-πολιτικῶν ἀξιολογήσεων μία καὶ μόνη ἐκ τῶν δυνατῶν λήψεων θέσσειν ὀφείλει τελικῶς νὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ ὁρμή. (Βεβαίως ὁ Schmoller αὐτὸς οὗτος δὲν ἐξεπροσώπησεν αὐτὴν τὴν ἁποψιν, εἰμὴ λίαν περιορισμένως). Σήμερον ὅμως ἀκριβῶς δὲν ὑποστηρίζεται τοῦτο πλέον μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεως. Πράγματι ἡ τοιαύτη ἀξιολογήσις δὲν νομιμοποιεῖται πλέον ἐν ὀνόματι μιᾶς ἠθικῆς ἀξιώσεως μὲ (σχετικῶς) ἀπλοποιημένους κανόνες δικαιοσύνης, οἵτινες εἶχον ἢ ἐφαίνοντο ὅτι εἶχον, τόσον εἰς τὸν τρόπον τελικῶς τῆς θεμελιώσεως, ὅσον καὶ εἰς τὰς συνεπείας των, χαρακτηρὰ (σχετικῶς) ἀπλοῦν καὶ πρὸ παντός (σχετικῶς) ἀπρόσωπον, ἐπειδὴ εἰδικῶς ἦτο οὗτος ὑπερπροσωπικός. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει ἐπίσης ἐπειδὴ ὑπάρχει (δυνάμει μιᾶς ἀναποτρέπτου ἐξελιξέως) μία πολυχρῶμος ἀνθοδέσμη συγκειμένη ἀπὸ «πολιτιστικὰς ἀξιολογήσεις» τῇ ἡλικίᾳ ἀπὸ ὑποκειμενικὰς ἀξιώσεις ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ, ἣ ἐντελῶς εὐθέως: τὸ ὑποτιθέμενον «δικαίωμα τῆς προσωπικότητος» τοῦ καθηγητοῦ. Ἀλλωστε ἀπὸ ἄλλα τὰ εἶδη τῶν προφητειῶν ἡ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν προσωπικῶς χρωματισμένη προφητεία τῶν καθηγητῶν εἶναι ἡ μόνη ἀπολύτως ἀνυπόφορος. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν τελευταίαν αὐτὴν διαπίστωσιν δυνάμεθα νὰ ἀγανακτῶμεν, οὐδέποτε ὅμως θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἀντικρουσώμεν αὐτὴν — μάλιστα δὲ ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἐμπεριέχει μίαν «πρακτικὴν ἀξιολογήσιν» εἶναι ὅμως μία κατάστασις χωρὶς προηγούμενον, ὅταν πολυάριθμοι προφῆται διωρισμένοι ἀπὸ τὸ κράτος ἀντιποιοῦνται τὸ δικαίωμα νὰ ἐκστομίζουν ἀπὸ τοῦ ὕψους μιᾶς ἔδρας «ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης» ἀποφάνσεις τελειωτικὰς ἐπὶ θεμάτων κοσμοθεωρίας. Καὶ πράττουν τοῦτο εἰς τὴν ὑποτιθεμένην ἀντικειμενικὴν, μὴ δυναμένην νὰ ἐλεγχθῇ, χωρὶς νὰ προκαλῆται συζήτησις καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἐπιμελῶς προστατευομένην ἀπὸ κάθε ἀντίλογον σιωπὴν ἐνὸς ἀμφιθεάτρου, ὅπου ἐξασφαλίζεται δι' αὐτοὺς «ἐν ὀνόματι τῆς ἐπιστήμης», δυνάμει ἐνὸς κρατικοῦ προνομίου, ἀντὶ νὰ κηρύσσουν τὰς θεωρίας των εἰς τὰς παρόδους, ἣ τὰς ἐκκλησίας ἢ εἰς ἄλλας δημοσιότητας ἢ ιδιωτικῶς εἰς κύκλους πιστῶν, προσωπικῶς ἐπιλεγομένων, ἀναγνωρίζοντες αὐτοὶ ἑαυτοὺς εἰς τὸ δικαίωμα τοῦτο. Ὑπάρχει εἰς παλαιὸς θεμελιώδης κανὼν, τὸν ὁποῖον εἰς δεδομένην εὐκαιρίαν εἶχεν ὑποστηρίξει ὁξέως ὁ Schmoller: ὅτι τὰ συμβαίνοντα εἰς τὰ ἀμφιθέατρα ὀφείλουν νὰ μὴ μεταδίδωνται πρὸς δημοσίαν συζήτησιν. Μολονότι εἶναι ὑποστηρίξιμος ἡ ἁποψις, ὅτι τοῦτο ἐπ' εὐκαιρίᾳ θὰ ἡδύνατο νὰ ἔχῃ ὠρισμένα μειονεκτήματα, ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ἐμπειρικὸν-ἐπιστημονικὸν πεδῖον, ἔχει γίνεαι καταφανῶς δεκτὸν καὶ ἄς δεχθῶ καὶ ἐγὼ ἐπίσης, ὅτι: ἡ «πανεπιστημιακὴ παράδοσις» θὰ ὀφείλε νὰ εἶναι ἀκριβῶς κάτι ἄλλο ἀπὸ μίαν «διὰ-λεξιν», ὅτι ἡ ἀπεριόριστος αὐστηρότης, ἀντικειμενικότης, σαφήςεια ἐνὸς πανεπιστημιακοῦ μαθήματος θὰ ἡδύνατο νὰ ζημιωθῇ ὡς πρὸς τοὺς παιδαγωγικοὺς

τῆς σκοποῦς διὰ τῆς παρεμβάσεως τῆς δημοσιότητος, π. χ. τῆς δημοσιότητος τοῦ τύπου.

Μόνη μία τοιαύτη ἀρχὴ ἐλλείψεως ἐλέγχου φαίνεται νὰ προσιδιάζῃ μόνον εἰς ἐν πεδῖον τῆς καθαρῶς εἰδικῆς ἐπιδόσεως τοῦ καθηγητοῦ. Ἀλλὰ διὰ τὰς προσωπικὰς προφητείας δὲν ὑπάρχει καμμία εἰδικεὺς καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ὡς ἐκ τούτου νὰ παρέχεται οἰονδήποτε προνόμιον. Πρὸ παντός ὅμως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐκμεταλλεύεται ὁ καθηγητὴς τὴν ὑφισταμένην κατὰστασιν ἀνὰ γκαρ τοῦ σπουδαστοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξ αἰτίας τοῦ μέλλοντός του εἰς τὴν ζωὴν ὀφείλει νὰ παρακολουθῇ ὠρισμένα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ τοὺς καθηγητάς των, ἐνῶ δὲ ὁ σπουδαστὴς χρειάζεται ἀφύπνισιν καὶ καλλιέργειαν τῶν θεωρητικῶν του ἱκανοτήτων καὶ τοῦ πνεύματός του, καὶ παραλλήλως γνώσεις, ὁ καθηγητὴς νὰ διοχετεύῃ εἰς αὐτόν, βεβαίως λόγῳ τῆς ἀπουσίας οἰονδήποτε ἀντιλόγου, τὴν ἰδίαν του κοσμοθεωρίαν, ἐνίοτε λίαν ἐνδιαφέρουσαν (ἀλλὰ ἐπίσης συχνὰ τελείως ἀσήμαντον).

Διὰ τὴν προπαγάνδαν τῶν πρακτικῶν του ἰδεωδῶν προσφέρονται εἰς τὸν καθηγητὴν ἀκριβῶς ὡς καὶ εἰς τὸν οἰονδήποτε, ἄλλαι εὐκαιρίαι. Καὶ ἂν δὲν ὑπάρχουν δεδομένα, δύναται οὗτος εὐχερῶς νὰ δημιουργήσῃ τοιαύτας μὲ τὴν κατάλληλον μορφήν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πείρα εἰς πᾶσαν τιμίαν πρὸς τοῦτο προσπάθειαν. Ἀλλὰ ὁ καθηγητὴς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐγείρῃ τὴν ἀξίωσιν νὰ φέρῃ τὴν στραταρχικὴν ράβδον τοῦ πολιτικοῦ (ἢ τοῦ μεταρρυθμιστοῦ τοῦ πολιτισμοῦ), ὡς πράττει ὅταν χρησιμοποιῇ τὴν θυελλώδη ἐλευθερίαν τῆς ἔδρας διὰ νὰ ἐκφράσῃ τὰ πολιτικά του (ἢ τὰ πολιτιστικὰ μεταρρυθμιστικά του) αἰσθήματα. Μὲ τὸν τύπον, εἰς τὰς συγκεντρώσεις, εἰς τὰς ἐνώσεις, μὲ δοκίμια, μὲ πᾶσαν ἄλλην μορφήν ὡσαύτως προσιτὴν εἰς πάντα ἄλλον πολίτην, δύναται οὗτος καὶ ὀφείλει νὰ πράττῃ, ὅ,τι ἐπιτάσσει εἰς αὐτόν ὁ θεὸς τοῦ ἡ δαίμων του. Ὅ,τι ὅμως σήμερον ὁ σπουδαστὴς πρέπει εἰς τὸ ἀμφιθέατρον νὰ διδάσκηται πρὸ παντός ἄλλου ἀπὸ τὸν καθηγητὴν τοῦ εἶναι: 1) Ἡ ἱκανότης νὰ ἐκτελῇ εὐχερῶς ἐν δεδομένον ἔργον. 2) Νὰ διαγιγνώσκῃ κατὰ πρῶτον καὶ ἐφ' ἑπαξ τὰ γεγονότα, ἐπίσης δὲ ἀκριβῶς τὰ προσωπικῶς δυσάρεστα γεγονότα, καὶ νὰ διαχωρίζῃ τὴν διαπίστωσιν των ἀπὸ τὴν ἀξιολογοῦσαν λήψιν θέσεως. 3) Νὰ ἀποσύρῃ τὸ ἴδιον αὐτοῦ πρόσωπον ἀπὸ τὰ ζητήματα καὶ πρὸ παντός ἄλλου νὰ καταπνίγῃ τὴν ἀνάγκην, ὅπως αὐτόκλητος προβάλλῃ εἰς θεῶν τὰς ἰδίας του προτιμήσεις καὶ λοιπὰς ἐντυπώσεις.

Φαίνεται εἰς ἐμέ, ὅτι τοῦτο εἶναι σήμερον ἀσυγκρίτως πλέον ἐπεῖγον ἢ αἴφνης πρὸ 40 ἐτῶν, ὅποτε ἀκριβῶς τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα πράγματι δὲν ὑφίστατο διόλου ὑπ' αὐτὴν τὴν μορφήν. Δὲν εἶναι μάλιστα διόλου ἀληθές, ὡς ἔχει ὑποστηρικθῇ, ὅτι ἡ «προσωπικότης» ἀποτελεῖ, καὶ θὰ ὀφείλε νὰ ἀποτελῇ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν, μίαν «ἐνότητά» καὶ ὅτι θὰ διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ ἀπωλεσθῇ, ἐὰν δὲν προσεβάλλετο οὕτω εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν. Εἰς πᾶν ἐπαγγέλματι κὸν ἔργον διεκδικεῖ τὸ ἀντικείμενόν του ὡς τοιοῦτον τὰ δικαιώματά

του και αξιού να εκπληρωθῇ συμφώνως πρὸς τοὺς ἰδίους αὐτοῦ νόμους. Εἰς πᾶν ἐπαγγελματικὸν ἔργον ὀφείλει ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε τοῦτο νὰ αὐτοπεριορίζεται καὶ νὰ ἀποχωρίζῃ ἐξ αὐτοῦ πᾶν ὅ,τι δὲν ἀνήκει αὐτῷ ὡς εἰς τὸ θέμα, πρὸ παντὸς δέ: τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀγάπην καὶ τὸ ἴδιον αὐτοῦ μῖσος. Καὶ δὲ νὰ εἴναι ἀληθές, ὅτι μία ἰσχυρὰ προσωπικότης ἐμπλουτίζεται μόνον, ὅταν εἰς πᾶσαν εὐκαιρίαν χρησιμοποιοῖ κατὰ πρῶτον τὸν ἐντελῶς «προσωπικὸν νόμον», ὁ ὁποῖος τῆς προσιδιάζει. Ἀντιθέτως πρέπει νὰ εὐχόμεθα, ὅτι ἡ ἤδη ἀνερχομένη γενεὰ πρὸ παντὸς ἄλλου πράγματος θὰ ἐξοικειωθῇ ἀκριβῶς μετὰ τὴν σκέψιν, ὅτι τὸ νὰ ἀποτελῇ τις «μίαν προσωπικότητα» εἶναι κάτι τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ ἐπιτύχῃ ἐκ προθέσεως καὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει εἰμὴ εἰς μόνον δρόμος (πιθανῶς) διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ τοῦτο: ἡ ἄνευ ἐπιφυλάξεων ἀφοσίωσις εἰς μίαν «κύpoθεσιν», οἷαδήποτε καὶ ἂν ἤθελε εἶναι αὕτη καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσαι εἰς τὰς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις «ἀξιώσεις τῆς ἡμέρας». Ἀποτελεῖ παράπτωμα συμπεριφορᾶς νὰ ἀναμιγνύωμεν εἰς ἀντικειμενικὰ συζητήσεις ἐπὶ εἰδικευμένων θεμάτων τὰς προσωπικὰς μας ἐνατενίσεις. Καὶ σημαίνει τοῦτο, ὅτι ἀπογυμνώνομεν τὸ «ἐπάγγελμα» ἀπὸ τὸ μοναδικόν, διὰ τὴν ἐποχὴν μας ἀκόμη σημαντικόν, νόημά του ὅταν δὲν εκπληροῦμεν τὸν εἰδικὸν ἐκεῖνον τρόπον τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖται. Καὶ ὅταν ἀκόμη (ἡ λατρεία τῆς προσωπικότητος, ἡ ὁποία εἶναι τῆς μόδας) ἐπιδιώκει νὰ ἐπιβιῶνῃ ἐπὶ τοῦ θρόνου, εἰς τὸ δημόσιον γραφεῖον ἢ εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν ἑδραν, τοῦτο προκαλεῖ ἐξωτερικῶς σχεδὸν πάντοτε πολλὴν ἐντύπωσιν, ἀλλὰ μετὰ τὸ πλέον ἐσωτερικὸν νόημα εἶναι πάντοτε ἐξ ἴσου μικροπρεπὲς καὶ ζημιώνει πάντοτε τὴν ὑπόθεσιν. Ἐλπίζω, ὅτι δὲν εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ εἴπω κάτι τὸ νέον: ὅτι μετὰ τὸν τὸν τρόπον τῆς λατρείας τοῦ προσωπικοῦ, καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι «προσωπικόν», οἱ ἀντίπαλοι ἀκριβῶς, μετὰ τοὺς ὁποίους ἀπασχολεῖται ἡ ἐκθεσίς μου, δὲν ἔχουν ἀσφαλῶς τίποτε τὸ κοινόν. Ἐν μέρει βλέπουν τὴν ἀποστολὴν τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἑδρας μετὰ ἄλλο φῶς, ἐν μέρει ἔχουν ἄλλα ἐκπαιδευτικὰ ἰδεώδη, τὰ ὁποῖα σέβομαι, ἀλλὰ δὲν συμμερίζομαι. Ὅπωςδήποτε, ὀφείλομεν νὰ θεωρήσωμεν ὅχι μόνον τὰς προθέσεις των, ἀλλ' ἐπίσης καὶ τὸν τρόπον μετὰ τὸν ὁποῖον νομιμοποιοῦν τὴν αὐθεντίαν των καὶ ὁ ὁποῖος ὀφείλει νὰ ἐπιδρῇ ἐπὶ μίᾳ γενεᾷ. Οὗτος δὲ ἐκδηλοῦται μετὰ μίαν ἀναποτρέπτως ἰσχυρῶς ἀναπτυχθεῖσαν προδιάθεσιν ὑπερτιμήσεως τῆς σημασίας αὐτῆς τῆς αὐθεντίας. Ἐν καταλήξει δὲν χρειάζεται σχεδὸν καθόλου νὰ θεμελιωθῇ ἰδιαιτέρως, ὅτι οἱ ὑποτιθέμενοι ἀντίπαλοι τῶν (πολιτικῶν) ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεων δικαιῶνται βεβαίως ὀλιγώτερον οἷαδήποτε ἄλλου νὰ ἐπικαλοῦνται τὸν θεμελιώδη κανόνα τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν «ἀξιολογικῶν κρίσεων», καθ' ὅσον συχνὰ παρανοοῦν τὸν κανόνα αὐτὸν κατὰ πολὺ, διὰ νὰ διασύρουν τὰς συντελουμένας ἐξ ὧ τῶν ἀμφιθεάτρων εἰς πλήρη δημοσιότητα πολιτιστικὰς καὶ κοινωνικο-πολιτικὰς συζητήσεις. Ἡ ἀναμφίβολος ὑπαρξίς τῶν τοιούτων ἀξιολογικῶς ψευδοαδμεσμένων στοιχείων, ἅτινα ἐκ προθέσεως μεροληπτοῦν, ἐπὶ πλέον δὲ ἐνισχύονται εἰς τοὺς ἡμε-

τέρους ἐπιστημονικοὺς κλάδους ἀπὸ ἰσχυροὺς κύκλους συμφερόντων σκληροῦς καὶ γνωρίζοντας τοὺς σκοποὺς των, καθιστᾷ εὐχερῶς κατανοητόν, ὅτι εἰς σημαντικὸς ἀριθμὸς ἐπιστημόνων, ἀκριβῶς ἀνεξαρτήτων ἐσωτερικῶς, ἐπιμένει ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας εἰς τὴν ἀπὸ καθέδρας ἀξιολόγησιν. Διότι οἱ ἐπιστήμονες αὐτοὶ εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον ὑπερήφανοι διὰ νὰ συμμετάσχουν εἰς τοὺς πιθηκισμοὺς μίᾳς μόνον κατ' ἐπίφασιν «ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας». Προσωπικῶς πιστεύω, ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ γίνετο τό (κατὰ τὴν γνώμην μου) ὀρθὸν καὶ ὅτι αἱ πρακτικαὶ ἀξιολογήσεις ἐνὸς ἐπιστήμονος θὰ εἶχον περισσότερον βάρος, ἐὰν οὗτος ἐξεδήλωνεν αὐτάς, περιοριζόμενος εἰς τὰς καταλλήλους εὐκαιρίας ἐκτὸς τῶν ἀμφιθεάτρων, καὶ ἐφ' ὅσον θὰ ἐγνωρίζομεν, ὅτι διαθέτει τὴν αὐστηρότητα νὰ πράττῃ ἐντὸς τῶν ἀμφιθεάτρων μόνον ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ «κλειτούργημά του». Ἄλλωστε εἶναι πάντα ταῦτα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς των ἀκριβῶς πρακτικὰ θέματα ἀξιολογήσεως καὶ διὰ τοῦτο ἀνεπίδεκτα τελικῆς λύσεως.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅμως δὲν ὑπάρχει κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου εἰμὴ εἰς καὶ μόνος τρόπος διὰ νὰ διεκδικήσωμεν μετὰ συνέπειαν κατ' ἀρχὴν τὸ δικαίωμα τῆς ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεως: ἐὰν ἐξασφαλισθῇ εἰς ὅλας τὰς πολιτικῶς χρωματισμένας ἀξιολογήσεις ἡ δυνατότης νὰ ἰσχύσουν ἀπὸ τῆς καθέδρας.* Παρ' ἡμῖν ὅμως συνηθίζεται μετὰ τὸν τωναισμόν τοῦ δικαίου νὰ ὑποστηρίζεται ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τῆς ἰσοτιμίου ἐκπροσωπήσεως ὅλων τῶν κατευθύνσεων (ἐπίσης καὶ τῶν πλέον «ἀκραίων», οἵτινες εἶναι δυνατόν νὰ νοηθοῦν). Ἦτο π. χ. συνεισβὰς βεβαίως πρὸς τὴν προσωπικὴν ἄποψιν τοῦ ν. Schmoller, ὅταν οὗτος ἐδήλωνεν, ὅτι ἐθεώρει ἀκαταλλήλους πρὸς κατάληψιν τῶν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν «τοὺς μαρξιστὰς καὶ τοὺς μαχχστριανούς», μολονότι οὐδέποτε διέπραξε τὴν ἀδικίαν νὰ ἀγνοήσῃ τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον, τὸ ὁποῖον ἔχει ἀπορρέσει ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κύκλους. Πλὴν ὅμως ἐνταῦθα ἀκριβῶς εὐρίσκονται τὰ σημεῖα, ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἐγὼ προσωπικῶς δὲν ἠδυνήθην ποτὲ νὰ παρακολουθήσω τὸν σεβαστὸν μου διδάσκαλον. Δὲν ἐπιτρέπεται ἀφ' ἐνὸς μὲν νὰ ἀξιῶμεν μετὰ μίαν πνοὴν ὅπως ἐπιτρέπονται αἱ ἀπὸ καθέδρας ἀξιολογήσεις, ἀφ' ἐτέρου δὲ —ἐὰν θέλωμεν νὰ ἐξαγάγωμεν τὰς συνεπείας— νὰ ἀφῆνωμεν νὰ ἐννοηθῇ, ὅτι τὸ Πανεπιστήμιον

(*) Πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ διόλου ἡ ἀρχή, ἡ ὁποία ἰσχύει εἰς τὴν Ὁλλανδίαν καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν ἀποδεσμεύονται οἱ καθηγηταὶ τῶν θεολογικῶν σχολῶν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἔχουν μίαν ἐκκλησιαστικὴν πεποίθησιν, ἐγγυᾶται ἡ ἐλευθερία τῆς ἰδρύσεως ἐνὸς πανεπιστημίου ἐφ' ὅσον θὰ ἔχουν ἐξαφανισθῇ τὰ χρηματικὰ μέσα καὶ τηροῦνται αἱ διατάξεις διὰ τὴν κατάληψιν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν, ὑφίσταται δὲ τέλος τὸ ἰδιωτικὸν δικαίωμα τῆς συστάσεως μίᾳς ἑδρας μετὰ πρότασιν παρουσιάσεως τοῦ ὑποψηφίου ἀπὸ τὸν ἰδρύοντα αὐτήν. Διότι μετὰ τὸ σύστημα αὐτὸ παραχωρεῖται τὸ προβάδισμα μόνον εἰς τοὺς ἔχοντας χρήματα καὶ ἐπὶ πλέον εἰς τὰς αὐταρχικὰς ὁργανώσεις τὰς διακατεχούσας τὴν ἐξουσίαν: ὅσον εἶναι γνωστὸν, χρῆσιν αὐτοῦ τοῦ δικαίου ἔκαμαν μόνον ἐκκλησιαστικοὶ τινες κύκλοι.

εἶναι κρατικὸς ὀργανισμὸς διὰ τὴν μόρφωσιν καὶ καλλιέργειαν ὑπαλλήλων μὲ πιστοποιητικὰ «νομιμοφροσύνης» ἐναντι τοῦ κράτους. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸν θὰ καθίστατο τὸ Πανεπιστήμιον ὅχι εἰς «ὀργανισμὸς» δι' εἰδικούς ἐπιστήμονας (ὅπερ εἰς πολλούς ἀκαδημαϊκούς διδάσκοντας φαίνεται τόσον ὑποτιμητικόν), ἀλλὰ ἐν σεμινάριον δι' ἱερωμένους —χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τοῦ προσδίδεται τὸ ἀνάλογον θρησκευτικὸν κύρος. Ἐπεχειρήθη βεβαίως ἐπίσης νὰ διαγραφοῦν ὠρισμένα ὄρια, καθαρῶς «λογικὰ». Εἰς ἐκ τῶν πλέον ἐξόχων νομικῶν μας ἐξεδήλωσε τὴν ἀκόλουθον ἀποψιν, διαμαρτυρόμενος ἐν αὐτῇ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν σοσιαλιστῶν ἀπὸ τὰς ἑδρας: οὗτος θὰ ἡδύνατο τοῦλάχιστον νὰ μὴ δεχθῇ ὡς καθηγητὴν τοῦ Δικαίου ἓνα «ἀναρχικόν» δοθέντος, ὅτι ὁ ἀναρχικὸς ἀρνεῖται ἀπολύτως τὴν ἰσχύν τοῦ δικαίου, ὡς τοιούτου. Καταφανῶς ὁ ἐν λόγῳ νομικὸς ἐθεώρει τὸ ἐπιχειρήμα του συντριπτικόν. Ἐγὼ τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς ἀποψιν. Ὁ ἀναρχικὸς εἶναι εἰς θέσιν ἀσφαλῶς νὰ εἶναι εἰς πολὺ καλὸς γνώστης τοῦ δικαίου. Ἐὰν εἶναι, δύναται νὰ θέσῃ τὸ σημεῖον τοῦ Ἀρχιμήδους, διὰ νὰ ἐκφρασθῶμεν οὕτω, εἰς τὸ ὅποιον εὐρίσκεται ὁ ἴδιος κατὰ λόγον τῆς ἀντικειμενικῆς του πεποιθήσεως —καὶ ἐφ' ὅσον αὕτη εἶναι γνησία— τοποθετούμενος ἔξω ἀπὸ τὰς δι' ἡμᾶς ὡς αὐτονοήτους θεωρουμένας συμβατικότητας καὶ προϋποθέσεις. Τοῦτο δὲ θὰ καθίστα αὐτὸν ἱκανὸν νὰ ἐπισημάνῃ εἰς τὰς θεμελιώδεις θεωρήσεις τῆς συνήθους νομικῆς διδασκαλίας μίαν προβληματικὴν, ἢ ὅποια διαφεύγει ἀπὸ ὅλους ἐκείνους, διὰ τοὺς ὁποίους ἡ τοιαύτη θεώρησις εἶναι ὑπὲρ τὸ δέον αὐτονόητος. (Διότι ἡ πλέον ριζικὴ ἀμφιβολία εἶναι ἡ μήτηρ τῆς γνώσεως). Ὁ νομικὸς ἔχει τόσον ὀλίγον ὡς ἔργον του νὰ «ἀποδεικνύῃ» τὴν ἀξίαν τῶν πολιτιστικῶν ἐκείνων ἀγαθῶν, ἢ ὑπαρξίς τῶν ὁποίων συνδέεται μὲ τὴν διατήρησιν τοῦ «δικαίου», ὅσον καὶ ὁ ἱατρὸς ἔχει ὡς ἔργον του «νὰ ἀποδεικνύῃ ἐκ τῶν ὑστέρων», ὅτι ἀξίζει ἡ προσπάθεια πρὸς παράτασιν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς ὑπὸ οἰασδήποτε συνθήκας. Οὔτε ὁ εἰς οὔτε ὁ ἄλλος εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποδείξουν ταῦτα μὲ τὰ μέσα, τὰ ὅποια διαθέτουν. (Ἐὰν ὅμως ἡθέλομεν νὰ καταστήσωμεν τὴν πανεπιστημιακὴν ἑδραν τόπον πρακτικῶν ἀξιολογικῶν συζητήσεων, τότε προκύπτει καταφανῶς τὸ καθῆκον νὰ ἐξασφαλίσωμεν ἀνεμπόδιστον ἐλευθερίαν συζητήσεως ὑπὸ ὅλας τὰς ἐπόψεις διὰ τὰ κυριώτερα θεμελιώδη θέματα. Εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ τοῦτο; Ἀκριβῶς τὰ πλέον ἀποφασιστικὰ καὶ πλέον οὐσιώδη πρακτικὰ-πολιτικὰ ἀξιολογικὰ θέματα ἔχουν σήμερον ἀποκλεισθῇ ἀπὸ τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, χάρις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἐπικρατουσῶν πολιτικῶν σχέσεων. Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὸ συμφέρον τοῦ Ἑθνους ὑπεράνω ὅλων, ἀνευ ἐξαιρέσεως τῶν συγκεκριμένων του θεσμῶν, θὰ ἀντιμετωπίσῃ π. χ. ἐν κεντρικόν οὐσιῶδες θέμα: Ἐὰν ἡ τρέχουσα καὶ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψις περὶ τῆς θέσεως τοῦ Μονάρχου εἰς τὴν Γερμανίαν δύναται νὰ συνταυτισθῇ μὲ τὰ διεθνή συμφέροντα τοῦ Ἑθνους καὶ μὲ τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων ταῦτα διασώζονται, τὸν πόλεμον ἢ τὴν διπλωματίαν. Δὲν εἶναι πάντοτε οἱ χειρότεροι πατριῶται, οὔτε διόλου οἱ ἀντίπαλοι

τῆς Μοναρχίας ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι δίδουν εἰς τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀρνητικὴν ἀπάντησιν καὶ οἱ ὁποῖοι δὲν πιστεύουν, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιτευχθοῦν καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ πεδία ἀποτελέσματα διαρκείας ἐφ' ὅσον χρόνον δὲν θὰ συντελεσθοῦν εἰς τὴν χώραν μας βαθεῖαι μεταβολαί. Πᾶς τις ὅμως γνωρίζει, ὅτι αὐτὰ τὰ ζητήματα ζωῆς τοῦ Ἑθνους δὲν δύνανται νὰ συζητηθοῦν ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ ἀπὸ τῶν γερμανικῶν πανεπιστημιακῶν ἐδρῶν.* Ἐν ὅψει αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ὅμως, ἐφ' ὅσον ἐκτοπίζονται ἀδιακόπως ἀπὸ τὴν ἐλευθερίαν ἀπὸ καθέδρας συζητήσιν ἀκριβῶς τὰ ἀποφασιστικὰ πρακτικὰ-πολιτικὰ ἀξιολογικὰ θέματα, νομίζω, ὅτι μία μόνον στάσις ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἀξιοπρέπειαν τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐπιστήμης, καὶ ὅταν ἐπίσης πρόκειται δι' ἀξιολογικὰ προβλήματα, διὰ τὰ ὅποια δίδεται εἰς αὐτοὺς μὲ τὴν μεγαλυτέραν εὐαρέσκεϊαν ἢ ἄδεια νὰ τὰ διαπραγματεύωνται, νὰ σιωποῦν.

Δὲν ἐπιτρέπεται ὅμως εἰς καμμίαν περίπτωσιν νὰ συγχέωνται δύο θέματα: ἀφ' ἑνὸς τὸ θέμα ἂν δυνάμεθα νὰ εἰμεθα οἱ ἐκπρόσωποι πρακτικῶν ἀξιολογήσεων κατὰ τὴν διδασκαλίαν, ὅπερ δὲν δύναται νὰ λυθῇ τελικῶς ὡς ἐξαρτώμενον ἀπὸ ἀξιολόγησιν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ καθαρῶς λογικὴ συζήτησις περὶ τοῦ ρόλου, τὸν ὅποιον παίζουν αἱ ἀξιολογήσεις εἰς τὰς ἐμπειρικὰς ἐπιστήμας, ὡς εἶναι ἡ Κοινωνιολογία καὶ ἡ Οἰκονομία. Ἡ σύγχυσις αὕτη εἶναι δυνατόν μόνον νὰ ζημιώσῃ τὴν ἀντικειμενικότητα τῆς συζητήσεως τοῦ πραγματικοῦ λογικοῦ προβλήματος, ἢ λύσις τοῦ ὁποίου δὲν προσφέρει καμμίαν ἄλλην ἐνδειξιν καθ' ἑαυτὴν πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ θέματος, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφορώσαν εἰς τὴν καθαρῶς λογικὴν πλευράν, ἥτις ἀπαιτεῖται ἀπὸ τοὺς διδάσκοντας.

Περαιτέρω δὲν θὰ ἐπεθύμουν νὰ συζητήσω, κατὰ πόσον ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ ἐμπειρικῆς διαπιστώσεως καὶ πρακτικῆς ἀξιολογήσεως εἶναι «δυσχερής». Ἡμεῖς πάντες, ὁ ὑπογράφων ὡς ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς ἀξιώσεως, ὡς καὶ ἐπίσης ἄλλοι, συγχρουόμεθα ἀδιακόπως ἐν τούτῳ. Ἀλλὰ τοῦλάχιστον οἱ ὁπαδοὶ τῆς αὐτοκαλουμένης «ἠθικῆς» οἰκονομικῆς θὰ ὤφειλον νὰ γνωρίζουν, ὅτι: καὶ ὁ ἠθικὸς νόμος, ἐνῶ εἶναι ἀπραγματοποίητος, ἰσχύει ὅμως ὡς δεδομένος. Καὶ μία ἔρουν τῆς συνειδήσεως θὰ ἡδύνατο πιθανῶς νὰ καταδείξῃ, ὅτι ἡ ἐκπλήρωσις αὐτῆς τῆς ἀρχῆς εἶναι δυσχερής, πρὸ παντὸς ἐπειδὴ δυσχερῶς ἀρνούμεθα νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ τόσον ἐνδιαφέρον πεδίον τῶν ἀξιολογήσεων, μάλιστα δὲ μὲ τὸν τόσον διεγερτικὸν «προσωπικὸν τόνον». Πᾶς διδάσκων εἰς τὸ Πανεπιστήμιον εἶναι φυσικὸν νὰ κάμῃ τὴν παρατήρησιν, ὅτι τὰ πρόσωπα τῶν σπουδαστῶν φωτίζονται καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ των συσπῶνται, ὅταν ἀρχίζῃ νὰ καθομολογῇ τὴν προσωπικὴν του θεωρίαν καί, ὡσάυτως, ὅτι μὲ τὴν προσδοκίαν ὅτι θὰ πράξῃ τοῦτο, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀκροατῶν τῶν παραδόσεων του ὑφίσταται τὴν ἐντεῦθεν ἐπίδρασιν λίαν ἐπωφελῶς. Περαιτέρω ἕκαστος γνωρίζει, ὅτι ὁ

(*) Τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ γερμανικὴν ἰδιομορφίαν. Σχεδὸν εἰς ὅλας τὰς χώρας ὑφίστανται, ἀνοικτὰ ἢ συγκεκαλυμμένα, πραγματικὰ ἐμπόδια. Διάφορος εἶναι ὁ τρόπος τῶν οὕτω ἀποκλειόμενων ἀξιολογικῶν προβλημάτων.

συναγωνισμός των Πανεπιστημίων εις ὅγκον ἀκροατηρίου ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ προτιμᾶται πολὺ συχνὰ εἰς μικρὸς προφήτης, ὃ ὁποῖος ὅμως πληροῖ τὴν αἰθουσαν ἔναντι τοῦ πλέον ἐξόχου ἐπιστήμονος καὶ ἀντικειμενικοῦ διδασκάλου ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι ἡ προφητεία δὲν ὑπερβαίνει τὰς πολιτικὰς ἢ συμβατικὰς ἀξιολογήσεις, τὰς ἐκάστοτε θεωρουμένας ὡς νομίμους. Ἀκόμη δὲ μεγαλυτέρως δυνατότητας ἔχει ὁ ἀξιολογικῶς ψευδοαδέσμευτος προφήτης, ὁ ὑποστηριζόμενος ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα, δυνάμει τῆς ἐπιρροῆς τούτων ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Θεωρῶ πάντα ταῦτα δυσάρεστα καὶ διὰ τοῦτο δὲν θὰ ἡδυνάμην νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν ἄποψιν, ὅτι: ἡ ἀξίωσις τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν πρακτικῶν ἀξιολογήσεων εἶναι «μικροπρεπής», ὅτι προώριται νὰ καθιστᾷ τὰς παραδόσεις «ἀνιάρας». Δὲν θὰ θίξω τὸ θέμα, ἂν αἱ παραδόσεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς ἓν ἐμπειρικὸν εἰδικὸν πεδίον πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται νὰ εἶναι πρὸ παντὸς «ἐνδιαφέρουσιν». Φοβοῦμαι ὅμως ἀπὸ τῆς πλευρᾶς μου, ὅτι εἰς πᾶσαν περίπτωσιν τὸ προκαλούμενον θέλητρον εἰς τοὺς σπουδαστὰς ἀπὸ ἑνᾶ ὑπερβολικῶς ἐνδιαφέροντα προσωπικὸν τόνον εἶναι εἰς θέσιν τελικῶς νὰ καταστρέψῃ εἰς αὐτοὺς τὸ αἶσθημα τῆς μετριοφρόνης ἀντικειμενικῆς ἐργασίας.

Δὲν θὰ ἐπεθύμουν περαιτέρω νὰ συζητήσω, ἀλλὰ νὰ ἀναγνωρίσω ρητῶς, ὅτι: τὸ γνωστὸν σχῆμα «τὰ γεγονότα ὁμιλοῦν ἐξ ἑαυτῶν», δύναται ἀκριβῶς, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι παραμερίζει τὰς πρακτικὰς ἀξιολογήσεις, νὰ προκαλῇ αὐτὰς κατὰ τρόπον λίαν ἰσχυρῶς ὑποβλητικόν. Ἡ καλυτέρα ποιότης τῆς κοινοβουλευτικῆς καὶ τῆς ἐκλογικῆς μας ρητορίας ἀσχεῖ τὴν ἐπίδρασίν της ἀκριβῶς μὲ αὐτὸ τὸ μέσον — καὶ διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἀπολύτως νομίμως. Ἀλλὰ δὲν χρειάζεται νὰ θυσιάσωμεν οὔτε ἐλάχιστον χρόνον διὰ νὰ ἐξηγήσωμεν, ὅτι τὸ ἴδιον αὐτὸ μέσον, χρησιμοποιοῦμενον ἀπὸ καθέδρας, καὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν σκοπιᾶν τῆς ἀνάγκης διακρίσεως μεταξὺ τῶν δύο ζωνῶν τῶν προβλημάτων, συνιστᾷ τὴν πλέον ἀξιοθρήνητον κατάρχησιν. Ὅτι ὅμως μία ἀθεμίτως δημιουργουμένη ἀπόφασις πρὸς ἐπιτέλεσιν μιᾶς ἐντολῆς εἶναι δυνατόν νὰ προβληθῇ ὡς πραγματικότης, δὲν ἀποτελεῖ διόλου κριτικὴν τῆς ἐντολῆς καθ' ἑαυτήν. Πρόκειται μόνον περὶ τούτου: ὅτι ὅταν ὁ διδάσκων πιστεύῃ ὅτι δὲν δύναται νὰ ἀποφύγῃ τὰς πρακτικὰς ἀξιολογήσεις, ὀφείλει νὰ ἐμφανίσῃ αὐτὰς ἀπολύτως σαφῶς ὡς ἀξιολογήσεις εἰς τοὺς μαθητὰς του καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ἴδιον.

ΤΜΗΜΑ II

1. Ὁ βασικὸς διαχωρισμὸς ἀπὸ τὴν λογικὴν ἢ ἐμπειρικὴν γνῶσιν καὶ ἡ ἀξιολογικὴ κρίσις

Τελικῶς, ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ὀφείλει νὰ καταπολεμηθῇ κατὰ τὸν πλέον ἀποφασιστικὸν τρόπον εἶναι ἡ οὐχὶ σπανίως ἐμφανιζομένη ἀντίληψις: ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν «ἀντικειμενικότητα» εἶναι δυνατόν νὰ διανυθῇ, ἐφ'

ὅσον πραγματοποιεῖται εἰς ἰσολογισμὸς τῶν διαφορῶν ἀνταγωνιστικῶν ἀξιολογήσεων, ὑπὸ τὴν μορφήν ἐνὸς «πολιτικοῦ» συμβιβασμοῦ μεταξὺ των. Ἡ «μέση ὁδὸς» ὅχι μόνον εἶναι τὸ σὺν ὀλίγον ἀποδείξιμος μὲ τὰ μέσα τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημονικῶν κλάδων, ὅσον καὶ αἱ «ἀκράται» κατευθύνσεις. Ἀλλὰ ἐπὶ πλέον εἰς τὴν ζώνην τῶν ἀξιών αὐτὴ ἀκριβῶς εἶναι ἡ κανονιστικῶς ἐλάχιστα μονοσήμαντος. Δὲν ἀφορᾷ εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν ἔδραν, ἀλλὰ εἰς τὰ πολιτικὰ προγράμματα, γραφεῖα καὶ κοινοβούλια. Αἱ ἐπιστῆμαι, τὸςον αἱ κανονιστικαί, ὅσον καὶ αἱ ἐμπειρικαί, δύνανται νὰ προσφέρουν εἰς τὸν πολιτικῶς δρῶντα καὶ εἰς τὰ ἀνταγωνιζόμενα κόμματα, μόνον μίαν ἀνεκτίμητον ὑπηρεσίαν — συγκεκριμένως νὰ ὑποδείξουν εἰς αὐτά:

- 1) ὅτι ἔναντι ἐνὸς δεδομένου πρακτικοῦ προβλήματος εἶναι νοητὰ αὐτὰ ἢ ἐκεῖνα αἱ «ῥυσταται» λήψεις θέσεως·
- 2) ὅτι θὰ ἔχουν οὕτως ἢ ἄλλως τὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα ὀφείλει ἡ πολιτικὴ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τῆς κατὰ τὴν ἐπιλογὴν μεταξὺ διαφορῶν λήψεων θέσεως. Τούτων ἀποσαφηνισθέντων, φθάνομεν εἰς τὴν ἰδίαν ἡμῶν «ὑπόθεσιν».

Ἡ λέξις «ἀξιολογικὴ κρίσις» ἔχει δώσει λαβὴν εἰς μίαν ἀτέρμονα παρεξήγησιν καί, πρὸ παντός, εἰς μίαν ἔριδα περὶ τὴν ὁρολογίαν, ὡς ἐκ τούτου τελείως στεῖραν, ἥτις καταφανῶς δὲν συντείνει διόλου εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος. Ὡς ἐν ἀρχῇ ἔχομεν εἶπει, εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁσάκις οἱ ἐπιστημονικοὶ μας κλάδοι συζητοῦν περὶ ἀξιολογικῶν κρίσεων, ἀπασχολοῦνται μὲ πρακτικὰς ἀξιολογήσεις καὶ μὲ κοινωνικὰ γεγονότα, θεωρούμενα ὡς εὐκατὰ ἢ ἀπευκατὰ διὰ λόγους ἠθικοῦς, πολιτιστικοῦς ἢ ἄλλους. Δυστυχῶς παρ' ὅλα ὅσα ἔχω γράψῃ ἐν προκειμένῳ* ἐθεωρήθησαν, μὲ πᾶσαν σοβαρότητα, ὡς «ἀντιρρήσεις» ὅτι ἡ ἐπιστῆμη ἐπιθυμεῖ νὰ ἐπιτύχῃ: 1) ἀποτελέσματα «πλήρη ἀξίας», ἥτοι λογικῶς καὶ ἐν τῇ πράξει ὀρθῶς ἀξιολογούμενα καὶ 2) ἀποτελέσματα «πλήρη ἀξίας», ἥτοι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος οὐσιώδη καὶ ὅτι περαιτέρω ἐμπεριέχει ἤδη ἡ ἐπιλογή τοῦ ὕλικου μίαν «ἀξιολόγησιν». Ἐπίσης, προκύπτει διαρκῶς ἐκ νέου ἡ σχεδὸν ἀσύλληπτος ἰσχυρὰ παρεξήγησις: ὡς ἐὰν εἶχον ὑποστηρίξει, ὅτι ἡ ἐμπειρικὴ ἐπιστῆμη δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ χειρισθῇ εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν τῆς «ὑποκειμενικῆς» ἀξιολογήσεως τῶν ἀνθρώπων (ἐνῶ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν καὶ εἰς τὴν Οἰκονομίαν ἡ ὅλη διδασκαλία περὶ ὁρίου χρησιμότητος στηρίζεται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀντίθετον προϋπόθεσιν). Ἀλλὰ πρόκειται ἀποκλειστικῶς διὰ μίαν ἄκρως εὐτελεῖ

(*) Ὁφείλω νὰ ἀναφερθῶ εἰς ὅ,τι ἔχω εἶπει εἰς τὰ προηγούμενα δοκίμιά μου τοῦ α' τόμου. Εἶναι βεβαίως δυνατόν, αἱ ἐπὶ μέρους διατυπώσεις, τὰς ὁποίας υἱοθέτησα, νὰ πάσχουν ἀπὸ ἑλλειψιν ἀκριβείας, ὅπερ ὅμως δὲν μεταβάλλει τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τοῦ θέματος. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἀδυναμίαν νὰ εὐρεθῇ ὀριστικὴ λύσις εἰς ὠρισμένας τελικὰς ἀξιολογήσεις εἰς ἓν οὐσιώδες πεδίον προβλημάτων ἐπιθυμῶ νὰ συστήσω μεταξὺ ἄλλων τὸ ἔργον τοῦ G. Radbruch *Einführung in die Rechtswissenschaft* (2α ἐκδ. 1913). Εἰς ὠρισμένα σημεῖα ἀφίσταμαι ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ἀλλὰ διὰ τὸ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πρόβλημα δὲν εἶναι αὐτὰ οὐσιώδη.

ἀξίωσιν: ὅτι ὁ ἐρευνητὴς καὶ ὁ καθηγητὴς, ἐφ' ὅσον ὑφίστανται δύο σειραὶ προβλημάτων ἑτερογενεῖς, ὀφείλει ὁπωσδήποτε νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς διαπιστώσεως τῶν ἐμπειρικῶν γεγονότων (συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς ὑπ' αὐτοῦ διαπιστουμένης «ἀξιολογούσης» συμπεριφορᾶς τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐρευνωμένων ἐμπειρικῶν ἀνθρώπων) καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ, πρακτικῶς ἀξιολογούσης λήψεως θέσεως, ἥτοι ἐκείνης, ἥτις κρίνει τὰ γεγονότα ὡς ἐπιθυμητὰ καὶ ἀνεπιθύμητα καὶ υἱοθετεῖ κατὰ ταῦτα μίαν στάσιν ἀξιολογικὴν (συμπεριλαμβανομένης, ἐνδεχομένως, εἰς τὸ ἀντικείμενον καὶ μιᾶς ἐρεῦνης ἐπὶ τῶν γενομένων «ἀξιολογήσεων» ἀπὸ ἄλλους ἐμπειρικοὺς ἀνθρώπους). Εἰς μίαν, κατὰ τὰ λοιπὰ ἀξιόλογον ἐργασίαν, εἰς συγγραφεὺς ἀναφέρει: ὁ ἐρευνητὴς θὰ ἡδύνατο νὰ περιλάβῃ ὡς «γεγονός» καὶ τὴν ἰδίαν του ἀξιολόγησιν καὶ νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τούτου τὰς συνεπείας. Τὸ ἐνταῦθα ἐννοούμενον εἶναι ἐξ ἴσου ἀδιαφιλονίκητος ὀρθόν, ὅσον ἐπίσης εἶναι δυνατόν ἢ ἐπιλεγέσθαι διατύπωσις νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πλάνην. Εἶναι βεβαίως δυνατόν πρὸ μιᾶς συζητήσεως νὰ συμφωνηθῇ, ὅτι ὠρισμένον πρακτικὸν μέτρον ἀποτελεῖ «προϋπόθεσιν» τῆς συζητήσεως καὶ ἀπλῶς νὰ τεθῇ εἰς συζήτησιν τὸ μέσον πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ μέτρου. Ὡς αἴφνης ἡ κάλυψις τῶν δαπανῶν διὰ τὴν αὔξησιν ἑνὸς στρατοῦ ἀπλῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὰ θυλάκια τῶν κατεχόντων. Ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι συχνὰ πολὺ σκόπιμος. Ὅμως τοιαύτη ἀπὸ κοινοῦ προϋποτιθεμένη πρακτικὴ ἀποψις δὲν καλεῖται «γεγονός», ἀλλὰ «a priori τεθειμένος σκοπός». Ὅτι δὲ καὶ εἰς τὴν πραγματικότητά πρόκειται διὰ δύο διαφορετικὰ πράγματα, θὰ κατεδεικνύετο συντόμως κατὰ τὴν ἰδίαν τὴν συζήτησιν περὶ τῶν «μέσων», ἔστω καὶ ἂν ἀκόμη ὁ ἀνεπίδεκτος ἀμφισβητήσεως «προϋποτιθέμενος σκοπός» ἦτο τόσο σκεπτικὸς ὡς ὁ ἀκόλουθος: νὰ ἀνάψωμεν ἤδη ἕν σιγάρον. Εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν εἶναι πολὺ σπάνιον ὅτι θὰ ἐγένετο συζήτησις ἀκόμη καὶ διὰ τὰ μέσα. Ἀλλὰ εἰς ὅλας σχεδὸν τὰς περιπτώσεις ἑνὸς γενικοῦ σχεδίου διατυπωθέντος π.χ. εἰς τὸ προηγουμένως ἐπιλεγέν παράδειγμα, θὰ διαπιστωθῇ ἐκ πείρας, ὅτι κατὰ τὴν συζήτησιν τῶν μέσων ὅχι μόνον φαίνεται ὅτι ἕκαστος τῶν συζητούντων μὲ τὸν θεωρηθέντα ὡς μονοσήμαντον σκοπὸν κατενόησεν ἐντελῶς ἄλλο πρᾶγμα, ἀλλὰ καὶ εἰδικώτερον δύναται νὰ προκύπτῃ, ὅτι ὁ ἴδιος ἀκριβὲς σκοπὸς ἐπιδιώκεται διὰ πολλὰ διαφόρους τελικοὺς λόγους καὶ τοῦτο ἀσχεῖ ἐπιδρασιν ἐπὶ τῆς συζητήσεως περὶ τῶν μέσων. Ἄς θέσωμεν ὅμως τοῦτο κατὰ μέρος. Διότι οὐδεὶς ἔχει διανοηθῇ νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι δυνάμεθα νὰ ἐκινήσωμεν ἀπὸ ἑν ὠρισμένον σκοπὸν θεωρηθέντα ὡς ἡθελημένον ἀπὸ κοινοῦ καὶ νὰ συζητήσωμεν μόνον τὰ μέσα πρὸς ἐπίτευξίν του καὶ ὅτι τοῦτο δύναται ἐν συνεχείᾳ νὰ δώσῃ λαβὴν εἰς μίαν συζήτησιν, τὴν ὁποίαν ὀφείλομεν νὰ ἐκκαθαρίσωμεν καθαρῶς ἐμπειρικῶς. Ἡ ἡμετέρα συζήτησις ὅμως περιστρέφεται περὶ τὸ θέμα τῆς ἐπιλογῆς τῶν σκοπῶν (καὶ ὅχι τῶν μέσων διὰ σταθερῶς δεδομένους σκοποὺς), ἥτοι πρόκειται ἀκριβῶς περὶ τούτου: ὑπὸ ποίαν ἐννοίαν ἢ ἀξιολογήσεις, τὴν ὁποίαν τοποθετεῖ ὡς θε-

μέλιον τὸ ἄτομον, θὰ ἡδύνατο νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅχι ὡς «γεγονός», ἀλλὰ ὡς ἀντικείμενον μιᾶς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς. Ἐὰν τοῦτο δὲν διατηρηθῇ σταθερῶς, ὅλη ἡ περαιτέρω ἀντιπαράθεσις ἀπόψεων καθίσταται ἄχρηστος.

2. Ἐτερόνομοι σφαῖραι ἀξιών εἰς τὴν κατηγορικὴν προσταγὴν καὶ ἐμπειρικὴν διαπίστωσιν περὶ γεγονότων

Εἶναι πράγματι ἐντελῶς ἐκτὸς συζητήσεως τὸ θέμα: κατὰ πόσον αἱ πρακτικὴ καὶ ἀξιολογήσεις, εἰδικώτερον δὲ αἱ ἠθικαί, εἶναι δυνατόν νὰ προβάλουν ἀξίωσιν ἑνὸς κανονιστικοῦ κύρους, ἥτοι κατὰ πόσον εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν ἄλλον χαρακτῆρα ἀπὸ τὸ ὡς παράδειγμα τιθέμενον ἐρώτημα: ἐὰν προτιμῶμεν τὰς ξανθὰς γυναῖκας ἢ τὰς μελαχροινὰς, εἰς ἄλλας περιπτώσεις ὑποκειμενικῆς ὁρέξεως. Ταῦτα εἶναι προβλήματα τῆς ἀξιολογικῆς φιλοσοφίας, ὅχι τῆς μεθοδολογίας τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν. Ὅ,τι καὶ μόνον ἐνδιαφέρει εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν περίπτωσιν εἶναι τοῦτο: ἀφ' ἑνὸς ἡ ἰσχὺς μιᾶς πρακτικῆς κατηγορικῆς προσταγῆς, ὡς κανόνος, καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰσχὺς τῆς ἀληθείας μιᾶς ἐμπειρικῆς διαπιστώσεως περὶ γεγονότων κεῖνται εἰς ἀπολύτως ἑτερογενὴ πεδία προβληματισμοῦ. οὕτω δὲ ἀδικεῖται ἡ εἰδικὴ ἀξιοπρέπεια καὶ τῶν δύο, ὅταν τοῦτο παραγνωρίζεται καὶ ἐπιδιώκεται νὰ συνενωθοῦν αἱ δύο σφαῖραι διὰ τῆς βίας. Αὐτό, κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, ἔχει συμβῆ εἰς ἰσχυρὸν βαθμόν, ἰδιαιτέρως ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Schmoller.* Ἀκριβῶς δὲ ἡ τιμὴ, τὴν ὁποίαν τρέφω πρὸς τὸν διδάσκαλόν μας, μοῦ ἀπαγορεύει νὰ ἀποσιωπήσω τὰ σημεῖα, εἰς τὰ ὁποῖα, ὡς νομίζω, δὲν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἀκολουθήσω αὐτόν.

Κατὰ πρῶτον θὰ ἐπεθύμουν νὰ στραφῶ ἐναντίον τοῦ ἰσχυρισμοῦ τῶν ὁπαδῶν τῆς «ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας», διὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἀπλοῦν γεγονός τῶν ἱστορικῶν καὶ ἀτομικῶν διακυμάνσεων ἰσχύει ὡς ἀπόδειξις διὰ τὸν κατ' ἀνάγκην μόνον «ὑποκειμενικόν» χαρακτῆρα π.χ. τῆς ἠθικῆς. Ἐμπειρικὰ γεγονότα ὡσαύτως ἀμφισβητοῦνται πολὺ συχνὰ καὶ συμβαίνει νὰ ἐπικρατῇ μεγαλύτερα γενικὴ σύμπτωσης ἀπόψεων ἐπὶ τοῦ ἂν τις πρέπη νὰ θεωρηθῇ ἀπατεῶν, παρὰ αἴφνης (ἀκριβῶς δὲ μεταξὺ τῶν εἰδικῶν) διὰ τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας μιᾶς ἡμικατεστραμμένης ἀρχαίας ἐπιγραφῆς. Ἡ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Schmoller ἀξαναομένη συμβατικὴ ὁμοφωνία ὅλων τῶν θρησκείων καὶ ὅλων τῶν ἀνθρώπων περὶ τῶν κυρίων σημείων τῶν πρακτικῶν ἀξιολογήσεων τελεῖ εἰς ὀξείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀντιστρόφως διαγραφομένην ἐντύπωσιν. Πλὴν ὅμως τοῦτο μοῦ φαίνεται, ὅτι δὲν ἔχει σημασίαν διὰ τὴν ὑπόθεσιν. Διότι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὅ,τι ὀφείλει νὰ καταπολεμηθῇ, εἶναι ἡ ἀποψις ὅτι θὰ ἡδυνάμεθα νὰ στηριζόμεν ἐπιστημονικῶς ὠρισμένας πρακτικὰς τοποθετήσεις, ἀκόμη καὶ τὰς πλέον διαδεδομένας, μὲ μίαν οἰανδήποτε

(*) Εἰς τὸ ἄρθρον του περὶ «οἰκονομικῆς διδασκαλίας» εἰς Handwörterbuch der Statistiwissenschaften (3η ἐκδ., τόμ. VIII, σελ. 426-501).

τοιαύτην αὐτονόητον πρακτικὴν κατάστασιν δημιουργηθεῖσαν συμβατικῶς. Ἡ εἰδικὴ λειτουργία τῆς ἐπιστήμης μᾶς φαίνεται ἀκριβῶς ἀντίστροφος: ὅτι δι' αὐτὴν τὸ συμβατικῶς αὐτονόητον ἀποτελεῖ πρὸ βλῆμα. Ἀκριβῶς δὲ τοῦτο ἔπραξεν ὁ Schmoller καὶ οἱ φίλοι του. Δυνάμεθα βεβαίως νὰ διερευνῶμεν περαιτέρω τὴν αἰτιώδη ἐπίδρασιν τῆς πραγματικῆς ὑποστάσεως ὀρισμένων ἠθικῶν ἢ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἐπὶ τοῦ οἰκονομικοῦ βίου καί, εἰς ὀρισμένας περιστάσεις, νὰ ἀποδίδωμεν εἰς αὐτὴν ἐξαιρετικὴν σπουδαιότητα. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔχει ὡς συνέπειαν αἴφνης, ὅτι τὰς πεποιθήσεις ἐκεῖνας, αἵτινες ὑπῆρξαν πιθανῶς πολὺ ἐνεργοὶ αἰτιοκρατικῶς, ὀφείλομεν ἐκ τοῦ λόγου τοῦτου καὶ μόνον νὰ συμμερίζωμεθα ἢ ἐπίσης νὰ θεωρῶμεν τοὐλάχιστον ὡς «ἀξιολόγους». Καὶ ἀντιστρόφως: μετὰ τὴν κατάφασιν τῆς ὑψηλῆς ἀξίας ἐνὸς ἠθικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ φαινομένου δὲν ἔχει λεχθῆ οὔτε τὸ παραμικρὸν ὡς πρὸς τὸ ἐὰν τὰ ἐπακόλουθα, ἀκόμη καὶ τὰ μὴ συνήθη, τὰ ὁποῖα εἶχε ἢ θὰ ἡδύνατο νὰ ἔχῃ ἢ πραγματοποιήσῃς τοῦ φαινομένου, θὰ ἔπρεπε νὰ κριθοῦν μετὰ τὴν ἰδίαν θετικὴν τοποθέτησιν. Ἐν σχέσει πρὸς τοιαῦτα θέματα, δὲν ἐπιτυγχάνομεν ἀπολύτως τίποτε μετὰ τὰς ἐκ τῶν πραγμάτων διαπιστώσεις. Καὶ θὰ ὤφειλε ἕκαστον ἄτομον νὰ κρίνῃ κατὰ πολὺ διάφορον τρόπον, ἀναλόγως πρὸς τὰς ἰδίας αὐτοῦ θρησκευτικὰς καὶ λοιπὰς ἀξιολογήσεις. Ταῦτα πάντα δὲν ἀποτελοῦν ἀντικείμενον διαφωνίας.

Ἀντιθέτως ἀμφισβητῶ λίαν ἐμφαντικῶς: ὅτι μία «ρεαλιστικὴ» ἐπιστήμη περὶ τῶν ἠθικῶν φαινομένων, ἥτοι ἡ ὑπόδειξις τῆς πραγματικῆς ἐπιρροῆς, τὴν ὁποίαν ἐδοκίμασαν αἱ ἐκάστοτε πλέον βαρύνουσαι ἠθικαὶ πεποιθήσεις εἰς μίαν ὁμάδα ἀνθρώπων καὶ τὴν ὁποίαν ἐπιρροὴν ἀντιστρόφως ἔσκησαν αἱ πεποιθήσεις αὗται, δύναται νὰ προσφέρῃ ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῆς μίαν «ἠθικὴν», ἱκανὴν νὰ βεβαιώσῃ, ὁτιδήποτε ἐπὶ τοῦ δέοντος νὰ ἰσχύσῃ. Τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ τόσον ὀλίγον, ὅσον μετὰ μίαν «ρεαλιστικὴν» τοποθέτησιν τῶν ἀστρονομικῶν παραστάσεων, αἴφνης τῶν Κινέζων — ἡ ὁποία κατ' ἀκολουθίαν θὰ κατεδείκνυε, ἀπὸ ποῖα πρακτικὰ κίνητρα ὠδηγήθησαν οἱ Κινέζοι εἰς αὐτήν, πῶς ἐπεξεργάσθησαν τὴν ἀστρονομίαν των, εἰς ποῖα ἐξαγόμενα κατέληξαν καὶ διατὶ κατέφυγον εἰς αὐτά. Ἡ τοποθέτησις αὐτὴ πράγματι δὲν θὰ ἡδύνατο νὰ ἔχῃ ὡς ἐπιδιωκτέον σκοπὸν νὰ καταδείξῃ εἰς οἰανδήποτε περίπτωσιν τὴν ὁρθότητα τῆς κινεζικῆς ἀστρονομίας. Ὡσαύτως τὸ ἴδιον δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ μετὰ τὴν διαπίστωσιν, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἀγρονόμοι ἢ οἱ Φλωρεντινοὶ τραπεζίται (οἱ τελευταῖοι ἀκόμη καὶ εἰς περιπτώσεις διανομῆς ἐντελῶς μεγάλων περιουσιῶν) εἶχον φθάσει μετὰ τὰς μεθόδους των εἰς ἐξαγόμενα πολὺ συχνὰ ἀσυμβίβαστα μετὰ τὴν τριγωνομετρίαν ἢ μετὰ τὴν ἀριθμητικὴν, ἐξ ἧς διαπιστώσεως θὰ ἐτίθεντο δῆθεν ὑπὸ ἀμφισβήτησιν οἱ κανόνες τῆς Τριγωνομετρίας καὶ τῆς Ἀριθμητικῆς. Μετὰ τὴν ἐμπειρικὴν-ψυχολογικὴν καὶ μετὰ τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν μᾶς ὀρισμένης ἀξιολογικῆς ἀπόψεως, ἐπιτυγχάνομεν μόνον τοῦτο, καὶ τίποτε πέραν αὐτοῦ: νὰ ἐξηγησώμεν τὴν ἀποψιν

κατανοοῦντες αὐτήν. Τοῦτο δὲν εἶναι ὀλίγον. Καθίσταται δὲ ἐπιδιώξιμον ὅχι μόνον ἐξ αἰτίας τῆς προσωπικῆς (ἀλλὰ μὴ ἐπιστημονικῆς) παρεπομένης συνεπειᾶς: δυνάμεθα προσωπικῶς νὰ «δικαιώσωμεν» εὐχερέστερον ἐν ἄτομον ὅπερ, πράγματι ἢ φαινομενικῶς, σκέπτεται κατὰ διάφορον τρόπον ἀπὸ ἡμᾶς. Ἀλλὰ προκύπτει ἐνταῦθα ἐπίσης ἐν ἐξαγόμενον ἐπιστημονικῶς λίαν οὐσιώδεις:

1) ἐπὶ τῷ σκοπῷ μᾶς ἐμπειρικῆς αἰτιοκρατικῆς θεωρήσεως τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος καὶ ἵνα δυνηθῶμεν νὰ μάθωμεν τὰ πραγματικὰ τελικὰ κίνητρα αὐτῆς.

2) διὰ τὴν προβολὴν τῶν πραγματικῶν ἀντιπαρτιθεμένων ἀξιολογικῶν ἀπόψεων, εἰς ἣν περίπτωσιν ἀντιμετωπίζομεν μίαν ἐξ αὐτῶν ἀποκλίνουσιν κατὰ τὴν ἀξιολόγησιν (πράγματι ἢ φαινομενικῶς). Διότι τοῦτο εἶναι τὸ κύριον νόημα μᾶς ἀξιολογικῆς συζητήσεως: νὰ συλλάβωμεν, τί πράγματι ἐννοεῖ ὁ ἀντίπαλος (ἢ ἀκόμη καὶ ἡμεῖς οἱ ἴδιοι), ἥτοι νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν ἀξίαν, ἡ ὁποία διαμφισβητεῖται πράγματι καὶ ὅχι μόνον φαινομενικῶς μεταξὺ τῶν δύο μερῶν καὶ οὕτω νὰ καταστήσωμεν εὐχερέστεραν μίαν λήψιν θέσεως ἐν γένει ἐπ' αὐτῆς τῆς ἀξίας.

Πολὺ ἀπέχει λοιπὸν τῆς ἀληθείας, ὅτι ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἀξιώσεως «ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας» εἶναι στείραι ἢ ἐντελῶς ἐστερημέναι νοήματος αἱ ἐμπειρικαὶ συζητήσεις αἱ ἐκκινουσαι ἀπὸ ἀντιγνώμιας ἐπὶ τῶν ἀξιολογήσεων. Ἀντιθέτως εἶναι ἀκριβῶς ἡ γνώσις αὐτοῦ τοῦ νοήματός των προϋπόθεσις πάσης χρησίμου συζητήσεως αὐτοῦ τοῦ εἵδους. Αἱ συζητήσεις αὗται προϋποθέτουν ἀπλῶς τὴν γνώσιν περὶ τῆς δυνατότητος τελικῶν ἀξιολογήσεων, αἵτινες εἶναι κατὰ βάσιν καὶ κατὰ ἀγεφύρωτον τρόπον ἀποκλίνουσαι. Διότι οὔτε τὸ «κατανοοῦμεν ὅλα» σημαίνει «συγχωροῦμεν ὅλα» οὔτε ἀκόμη εἰς δρόμος ὁδηγεῖ ὅπωςδῆποτε ἀπὸ τὴν ἀπλὴν κατανόησιν τῆς ξένης ἀπόψεως εἰς τὴν υἱοθέτησιν ταύτης. Ἀλλὰ ὁδηγεῖ τοὐλάχιστον ἐξ ἴσου εὐχερῶς, συχνὰ μετὰ πολὺ μεγαλύτεραν πιθανότητα, εἰς τὴν διαπίστωσιν: διατὶ καὶ ἐπὶ ποίῳ σημείου δὲν δυνάμεθα νὰ εἴμεθα σύμφωνοι. Ἀκριβῶς αὕτῃ ἡ γνώσις ὅμως εἶναι μία γνώσις ἀληθείας καὶ ἀκριβῶς αὕτῃ ἐξυπηρετοῦν αἱ «ἀξιολογικαὶ ἀντιγνώμια». Ἀντιθέτως ὅ,τι βεβαίως δὲν ἐπιτυγχάνομεν εἰς αὐτὸν τὸν δρόμον — διότι ἀκριβῶς κεῖται πρὸς τὴν ἀντίστροφον κατεύθυνσιν — εἶναι μία οἰαδήποτε κανονιστικὴ ἠθικὴ ἢ ἐν γένει ἡ δέσμευσις οἰαδήποτε «κατηγορικῆς προσταγῆς». Πᾶς τις γνωρίζει μᾶλλον, ὅτι εἰς τοιοῦτος ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς περισσότερον δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐπίδρασιν ἐνὸς «σχετικισμοῦ», τοὐλάχιστον φαινομενικῶς, μετὰ τὸν ὁποῖον θεωροῦνται αἱ τοιαῦται ἀντιγνώμια. Ἐνταῦθα δὲν θέλομεν βεβαίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι δι' αὐτὸν τὸν λόγον θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποφύγωμεν τὰς ἀντιγνώμιας. Ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετον. Διότι μία «ἠθικὴ» πεποιθήσις, ἡ ὁποία καταλήγει νὰ κλονίζεται μετὰ τὴν ψυχολογικὴν «κατανόησιν» ἀποκλινουσῶν ἀξιολογήσεων, δὲν ἔχει πλέον μεγαλύτεραν ἀξίαν ἀπὸ τὴν

Ορησκευτικήν πίστιν, ἡ ὁποία ἀφίεται νὰ καταστραφῇ διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως, ὡς τοῦτο μάλιστα συμβαίνει ἐπίσης. Ἐφ' ὅσον δὲ τελικῶς ὁ Schmol-ler παραδέχεται, ὅτι ὑπερασπισταί τῆς «ἀξιολογικῆς ἐλευθερίας» τῶν ἐμπει-ρικῶν-ἐπιστημονικῶν κλάδων θὰ ἠδύναντο νὰ ἀναγνωρίσουν μόνον «τυπικὰς» ἠθικὰς ἀληθείας (ἐννοεῖται καταφανῶς: ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς Κριτικῆς τοῦ Πρα-κτικοῦ Λόγου), θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ τὸ πρόβλημα αὐτό —καὶ ἐὰν ἀκόμη δὲν κεῖται κατ' ἀνάγκην εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀναλύσεώς μας.

3. Ἡθικὰ πρότυπα καὶ πολιτιστικά ἰδεώδη. «Ὅρια» τῆς ἠθικῆς

Κατὰ πρῶτον ὀφείλομεν νὰ ἀποκρούσωμεν τὴν ὑφισταμένην εἰς τὴν ἀντί-ληψιν τοῦ Schmol-ler ταύτισιν τῶν ἠθικῶν κατηγορικῶν προσταγῶν μὲ «ἀξίας πολιτισμοῦ», ἀκόμη καὶ μὲ τὰς ὑψηλότερας. Διότι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ μία ἄποψις διὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἀξίαι πολιτισμοῦ ἐξακολουθοῦν νὰ ἰσχύουν, ἀκόμη καὶ ὅταν τελοῦν εἰς ἀναπότρεπτον, ἀμείλικτον σύγκρουσιν μὲ τὴν οἰανδήποτε ἠθικὴν. Ἀλλὰ καὶ ἀντιστρόφως μία ἠθικὴ ἀπορρίπτουσα πάσας τὰς ἀξίας πολιτισμοῦ εἶναι δυνατὴ χωρὶς νὰ συνεπάγεται ἐσωτερικὴν ἀντίφασιν. Ἐν πάσῃ ὅμως περιπτώσει αἱ δύο αὐταὶ ἀξιολογικαὶ σφαῖραι δὲν ταυτίζονται. Ἐξ ἑσού δὲ ἀποτελεῖ μίαν (βεβαίως λίαν διαδεδομένην) παρα-νόησιν, ὅταν πιστεύεται, ὅτι: αἱ «τυπικαὶ» προτάσεις, ὡς αἴφνης ἐκείναι τῆς Καντιανῆς Ἡθικῆς, δὲν περιέχουν ὑποδείξεις οὐσίας. Ἡ δυνατότης μιᾶς κανονιστικῆς ἠθικῆς δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς νὰ τεθῇ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν ἐκ τοῦ λόγου, ὅτι ὑφίστανται προβλήματα πρακτικοῦ εἶδους, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι αὕτη εἰς θέσιν νὰ παράσχῃ καμμίαν μονοσήμαντον ὑπόδειξιν (καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἀνήκουν, ὡς πιστεύω, κατὰ ἐντελῶς εἰδικὸν τρόπον, ὠρισμένα θεσμικά, ὡς ἐκ τούτου ἀκριβῶς, «κοινωνικοπολιτικά» προβλήματα). Ὡσαύτως δὲ δὲν εἶναι λόγος ἀρνήσεως τῆς κανονιστικῆς ἠθικῆς τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἡ μόνη, ἡ ὁποία εἰς τὸν κόσμον «ἰσχύει», ἀλλ' ὅτι πα-ραπλευρῶς αὐτῆς ὑφίστανται καὶ ἄλλαι ἀξιολογικαὶ σφαῖραι, τῶν ὁποίων τὰς ἀξίας εἰς ὠρισμένας περιστάσεις δύναται νὰ πραγματοποιήσῃ μόνον ἐκεῖ-νος, ὁ ὁποῖος ἀναλαμβάνει διὰ τὸν ἑαυτὸν τοῦ μίαν ἠθικὴν «ἐνοχλήν». Ἐνταῦθα ἀνήκει εἰδικῶς ἡ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς δραστηριότητος. Θὰ ἦτο, κατὰ τὴν ἀντίληψίν μου, παιδαριῶδες νὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ ἀρνηθῶμεν τὴν ἔντασιν ἡ ὁποία ὑφίσταται ἀκριβῶς μεταξὺ ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι διόλου μία ἀποκλειστικὴ ιδιότης τῆς πολιτικῆς, ὡς θέλει νὰ πιστεύῃ ἡ συνήθης ἀντιγνώμια μεταξὺ «ἰδιωτικῆς» καὶ «πολιτικῆς» ἠθικῆς. Ἀς ἐξετά-σωμεν τινὰ ἀπὸ τὰ «ὅρια» τῆς ἠθικῆς, τὰ ὁποῖα προηγουμένως ἐσημειώσαμεν.

Μεταξὺ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα οὐδεμία ἠθικὴ δύναται νὰ λύσῃ μονοσημάντως κατ' ἀποφασιστικὸν τρόπον, ἀνήκουν αἱ συνέπειαι τοῦ κανόνος τῆς «δικαιοσύνης». Δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν π. χ. βασιζόμενοι εἰς μεζονας ἠθι-

κὰς προτάσεις νὰ δώσωμεν ὁριστικὰς λύσεις εἰς τὰ ἀκόλουθα θέματα τὰ ὁ-ποῖα ἀντιστοιχοῦν γνησιώτερον εἰς τὰς ἀπόψεις, τὰς ὁποίας ἐξέφραζεν ἄλλοτε ὁ Schmol-ler: Ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος προσφέρει πολλά, εἶναι ἄξιος ἐπίσης νὰ λάβῃ πολλά ἢ ἀντιθέτως πρέπει νὰ ἀξιόσωμεν ἀπὸ αὐτὸν περισσότερα; Του-τέστιν, πρέπει ἐν ὀνόματι τῆς δικαιοσύνης (τιθεμένων κατὰ μέρος ὅλων τῶν ἄλλων ἀπόψεων —ὡς αἴφνης τῆς ἀπόψεως περὶ τῆς ἀναγκαιᾶς νὰ ἐπιτευχθῇ «δραστηριοποιήσεως») νὰ παράσχωμεν εἰς τὸ μέγα τάλαντον μεγάλας δυνατότη-τας ἢ ἀντιστρόφως (ὡς ὁ Babeuf) νὰ ἐξισώσωμεν τὴν ἀδικίαν τῆς ἀνίσου κα-τανομῆς τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων δι' αὐστηρῶν μέτρων, οὕτως ὥστε τὸ ταλέντον, ἡ ἀπλὴ κατοχὴ τοῦ ὁποῖου δύναται νὰ δίδῃ ἥδη ἐν εὐτυχῆς αἰσθημα-ἀκτινοβολίας, νὰ μὴ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰς καλυτέρας του πιθα-νότητας εἰς τὸν κόσμον; Πρὸς αὐτὸν τὸν τύπον ὅμως ἀνταποκρίνεται ἡ ἠθικὴ ἢ προβληματικὴ τῶν περισσοτέρων κοινωνικοπολιτικῶν ζητημάτων.

4. Διαστάσεις τῆς ἠθικῆς ἐναντι ἄλλων σφαιρῶν ἀξιών

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πεδίον ἐπίσης τῆς προσωπικῆς δραστηριότητος ὑφίσταν-ται ἐντελῶς εἰδικῶς ἠθικὰ θεμελιώδη προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἡ ἠθικὴ δὲν δύνα-ται νὰ ἐπωμισθῇ μὲ τὰς ἰδίας αὐτῆς προϋποθέσεις. Ἐνταῦθα ἀνήκει πρὸ παν-τὸς τὸ θεμελιώδες θέμα: ἐὰν ἡ ἰδιαίτερα ἀξία τῆς ἠθικῆς δραστηριότητος —ἡ «καθαρὰ θέλησις» ἢ ἡ «πεποιθήσις», ὡς συνηθίζεται νὰ ἐκφράζονται— ἀρκεῖ αὕτη καὶ μόνη διὰ τὴν νομιμοποίησίν της, συμφώνως πρὸς τὸ ἀξίωμα, τὸ ὁποῖον ἔχουν διατυπώσει χριστιανοὶ ἠθικολόγοι «ὡς χριστιανὸς ὀφείλει νὰ ἐνεργῇ ὁρθῶς καὶ νὰ ἐναποθέτῃ τὴν ἐπιτυχίαν εἰς τὸν Θεόν» ἢ ἀντιθέτως ὀφείλομεν ὡσαύτως νὰ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν μας τὴν εὐθύνην διὰ τὰς συνεπείας τῆς δραστηριότητος, τὰς προϋποθέσεις ὡς δυνατὰς ἢ πιθανὰς. Εἰς τὸ κοι-νωνικὸν πεδίον, ἀφορμᾶται ἀπὸ τὴν πρώτῃν ἀρχὴν πᾶσα ριζοσπαστικὴ-ἐπανα-στατικὴ πολιτικὴ τοποθέτησις, πρὸ παντὸς ὁ λεγόμενος «συνδικαλισμός», ἀπὸ τὴν δευτέραν πᾶσα «ρεαλιστικὴ πολιτικὴ». Ἀμφότεραι ἐπικαλοῦνται ἠθικὰ ἀξιώματα. Ἀλλὰ τὰ ἀξιώματα αὐτὰ ἀντιτίθενται μεταξὺ τῶν εἰς μίαν αἰωνίαν ἀντιδικίαν, ἡ ὁποία εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπεркеρασθῇ μὲ τὰ μέσα μιᾶς ἠθικῆς στρεφόμενης ἀπλῶς καὶ μόνον εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν.

Καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἠθικὰ ἀξιώματα εἶναι αὐστηρῶς «τυπικοῦ» χαρακτήρος, ἀ-νάλογα κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ ἀξιώματα τῆς «Κριτικῆς τοῦ Πρακτικοῦ Λόγου». Περὶ τῶν τελευταίων πιστεύεται συνήθως, ὅτι δὲν προσφέρουν γενικῶς ἐνδεί-ξεις περιεχομένου πρὸς ἀξιολόγησιν τῆς δραστηριότητος. Τοῦτο, ὡς εἴπομεν, δὲν εἶναι ἀκριβές. Ἀς λάβωμεν ἐκ προθέσεως ἐν παράδειγμα κείμενον κατὰ τὸ δυνατόν εἰς μεγίστην ἀπόστασιν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν, τὸ ὁποῖον πιθανῶς θὰ καταστήσῃ σαφές, ποῖον νόημα ἔχει πράγματι αὐτὸς ὁ ἐπανειλημμένως δια-κηρυχθεὶς «μόνον τυπικός» χαρακτήρ τῆς ἐν λόγῳ ἠθικῆς. Ἀς δεχθῶμεν,

ὅτι εἰς ἀνὴρ λέγει, ἀναφερόμενος εἰς τὰς ἐρωτικές του σχέσεις μὲ μίαν γυναῖκα: «Εἰς τὴν ἀρχὴν ὁ δεσμός μας ἦτο δι' ἀμφοτέρους ἐν πάθος, ἤδη ἀπέκτησεν ἀξίαν». Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ ψυχρὰ ἀντικειμενικότης τῆς καντιανῆς ἡθικῆς θὰ ἐξέφραζε τὸ πρῶτον τμήμα τῆς φράσεως ὡς ἐξῆς: «Εἰς τὴν ἀρχὴν εἴμεθα καὶ οἱ δύο ἔναντι ἀλλήλων μόνον ἐν μέσων» ἐν συνεχείᾳ δὲ θὰ ἐθεώρει τὴν συνολικὴν φράσιν ὡς μίαν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς γνωστῆς ἀρχῆς, τὴν ὁποίαν περιέργως ἐμφανίζουν ὡς ἔκφρασιν τοῦ «ἀτομικισμοῦ», καθαρῶς ἱστορικῶς ἐξηρημέων, ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητά ἀποτελεῖ αὕτη μίαν ἀπολύτως μεγαλοφυῆ διατύπωσιν δι' ἀπειρον πληθὺς ἡθικῶν καταστάσεων, τὰς ὁποίας δεόν νὰ κατανοήσωμεν ὀρθῶς. Εἰς τὴν ἀρνητικὴν τῆς σύλληψιν — καὶ μὲ ἀφαίρεσιν παντὸς σχολίου ἀφορῶντος εἰς τὸ θετικὸν ἀντίθετον μιᾶς ἡθικῶς ἀποκρουστέας μεταχειρίσεως τοῦ ἄλλου ἀποκλειστικῶς ὡς μέσου» — ὁ κανὼν αὐτὸς περιέχει:

1. τὴν ἀναγνώρισιν ἐξωθητικῶν αὐτοτελῶν ἀξιολογικῶν σφαιρῶν·
2. τὸν καθορισμὸν ὁρίων διὰ τὰς ἡθικὰς σφαῖρας ἔναντι τῶν λοιπῶν·
3. τέλος, τὴν διαπίστωσιν ὅτι — καὶ κατὰ ποίαν ἔννοιαν — μία δραστηριότης εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἐξωθητικῶν ἀξιών εἶναι δυνατόν παρὰ ταῦτα νὰ ἐμφανίσῃ διαφορὰς ἡθικῆς ἀξιοπρεπειας.

Πράγματι αἱ σφαῖραι ἐκείναι τῶν ἀξιών, αἱ ὁποῖαι ἐπιτρέπουν ἢ προδιαγράφουν τὴν μεταχείρισιν τῶν ἄλλων «μόνον ὡς μέσων», εἶναι ἔναντι τῆς ἡθικῆς ἑτερογενεῖς. Δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ διερευνήσωμεν περαιτέρω τὸ θέμα αὐτό. Ὅπως δὲ ὁμῶς διαφαίνεται, ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ «τυπικὸς» χαρακτήρ αὐτῆς τῆς λίαν ἀφηρημένης ἡθικῆς προτάσεως δὲν παραμένει ἀδιάφορος ἔναντι τοῦ περιεχομένου τῆς δραστηριότητος.

Ἡ δὲ ὁμῶς καθίσταται περαιτέρω τὸ πρόβλημα πλέον πολύπλοκον. Ἀκόμη καὶ ὁ ἀρνητικὸς ἀφορισμός, ὁ ἐκφραζόμενος μὲ τὰς λέξεις «ἦτο μόνον ἐν πάθος» δύναται, ἀπὸ ὀρισμένης σκοπιᾶς, νὰ θεωρηθῇ ὡς μία ὕβρις ἔναντι ἐκείνου, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ πλέον αὐθεντικὸν καὶ τὸ πλέον χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς, ἦτοι ἔναντι τῆς μοναδικῆς ὁδοῦ ἢ τοῦλάχιστον τῆς βασιλικῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἔξω ἀπὸ τοὺς μὴ προσωπικοὺς ἢ τοὺς ὑπερπροσωπικοὺς καὶ ὅθεν «ἐχθροὺς πρὸς τὴν ζωὴν ἀξιολογικοὺς μηχανισμούς», ἔξω ἀπὸ τοὺς σφυρηλατημένους δεσμοὺς τῆς ἀψύχου ἀπολιθώσεως τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς ἰσχυρισμοὺς περὶ «δεδομένων» φανταστικῶν καταστάσεων. Ὅπως δὲ ὁμῶς εἶναι δυνατόν νὰ διανοηθῶμεν μίαν σύλληψιν αὐτῆς τῆς τοποθετήσεως, ἡ ὁποία — ἂν καὶ θὰ ἀπέκρουε μετὰ περιφρονήσεως τὴν ἔκφρασιν «ἀξία» διὰ τὸ ἀπολαμβανόμενον ὑπ' αὐτῆς ὡς πλέον συγκεκριμένον βίωμα — θὰ συνεκρότει ὁμῶς μίαν σφαῖραν. Καὶ ἡ σφαῖρα αὕτη θὰ διεξεδίκει τὴν ἰδίαν αὐτῆς καὶ «ἐσωτερικῶς μόνιμον» ἀξιοπρέπειαν, μολονότι θὰ ἦτο ξένη καὶ ἐχθρικῶς τοποθετημένη ἔναντι πάσης ἀγιότητος ἢ καλωσύνης, ἔναντι πάσης ἡθικῆς ἢ αἰσθητικῆς, πολιτικῆς σπουδαιότητος, ἢ ἀξιολογήσεως τῆς προσωπικότητος

— μάλιστα δὲ θὰ διεμορφοῦτο οὕτω ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ στοιχείου. Οἰαδήποτε καὶ ἂν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ εἶναι ἡ ἡμετέρα λήψις θέσεως πρὸ αὐτῆς τῆς ἀξιώσεως, δὲν καθίσταται ἐν πάσῃ περιπτώσει μὲ τὰ μέσα τῆς οἰκαστικῆς «ἐπιστήμης» οὔτε «ἀποδείξιμος» οὔτε «δεκτικὴ ἀρνήσεως».

5. Ἀγὼν εἰς τὰς τάξεις τῶν ἀξιών. Ἐμπειρικὴ ἀλήθεια, θεωρία τῆς ἀξίας καὶ προσωπικὴ κρίσις

Πᾶσα ἐμπειρικὴ θεώρησις τοιούτων καταστάσεων θὰ μᾶς ὡδήγει, ὡς εἶχε παρατηρήσει ὁ παλαιὸς Mill, εἰς τὴν παραδοχὴν, ὅτι ὁ ἀπόλυτος πολυθεῖσμός εἶναι ἡ μοναδικὴ μεταφυσικὴ, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς καταστάσεις αὐτάς. Μία ὅχι ἐμπειρικὴ, ἀλλ' ἐρμηνεύουσα τὸ νόημα θεώρησις, ἦτοι μία γνήσια ἀξιολογικὴ φιλοσοφία, δὲν θὰ ἐπετρέπετο περαιτέρω, ὑπερβαίνουσα αὐτὸ τὸ σημεῖον, νὰ παραγνωρίσῃ ὅτι καὶ τὸ πλέον τακτοποιημένον ἐννοιολογικὸν σχῆμα τῶν «ἀξιών» δὲν θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσμετρήσῃ ἐπακριβῶς αὐτὴν τὴν κατάστασιν. Τελικῶς πρόκειται πανταχοῦ καὶ πάντοτε ὅχι μόνον περὶ διλημματικῶν διεξόδων, ἀλλὰ περὶ ἐνὸς ἀγεφυρώτου θανάσιμου ἀγῶνος, ὡς μετὰξὺ «Θεοῦ» καὶ «Διαβόλου». Μεταξὺ τῶν δὲν ὑπάρχουν σχετικότητες καὶ συμβιβασμοί. Δέον νὰ ὑπομνησθῇ καλῶς: δὲν ὑπάρχουν ὡς πρὸς τὸ νόημα. Διότι συμβιβασμοὶ ἐκδηλοῦνται, ὡς ἕκαστος ἐκ πείρας ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ γνωρίζει, μόνον εἰς τὰς πραγματικὰς καταστάσεις καὶ κατὰ τὰ ἐπιφανήμενα, μάλιστα δὲ καθ' ἕκαστον βῆμα. Εἰς σχεδὸν ἐκάστην ἐπὶ μέρους οὐσιώδη λῆψιν θέσεως τῶν πραγματικῶν ἀνθρώπων διασταυροῦνται καὶ ἀναμιγνύονται αἱ σφαῖραι τῶν ἀξιών. Ἡ πλαδαρότης τῆς «καθημερινῆς ζωῆς», ἐν τῇ ἰδιαίτερᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως, συνίσταται ἀκριβῶς ἐν τούτῳ: ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος βυθίζεται εἰς αὐτὴν, δὲν ἔχει συνείδησιν διογκώσεως τῶν μέχρι θανάτου ἐχθρικῶν μετὰξὺ τῶν ἀξιών, ἥτις διόγκωσις προσδιορίζεται ἐν μέρει ψυχολογικῶς καὶ ἐν μέρει ἐκ τῶν πραγμάτων. Πρὸ παντὸς δὲ ὁ ἄνθρωπος δὲν θέλει διόλου νὰ συνειδητοποιήσῃ τοῦτο. Ἀποφεύγει ἀπλῶς καὶ μόνον τὴν ἐκλογὴν μετὰξὺ «Θεοῦ» καὶ «Διαβόλου» καὶ ἀναβάλλει τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἐν προκειμένῳ τελικὰς ἀποφάσεις. Ὁ καρπὸς τοῦ δένδρου τῆς γνώσεως, πικρὸς διὰ τὴν ἀνθρωπίνην γαλήνην, ἀλλ' ἀναπότρεπτος, δὲν εἶναι διόλου ἄλλος ἀπὸ αὐτὸ ἀκριβῶς: ὅτι ὀφείλομεν νὰ γνωρίσωμεν καὶ ἐπομένως νὰ διῶδωμεν τὰς ἀντιθέσεις ἐκείνας καὶ νὰ ἀντιληφθῶμεν, ὅτι πᾶσα ἀτομικὴ δραστηριότης καὶ, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, ἡ ζωὴ ὡς σύνολον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐκτυλίσσεται ὡς ἐν φυσικὸν συμβάν, ἀλλ' ὀφείλει νὰ κατευθυνθῇ συνειδητῶς, σημαίνει μίαν ἄλυσον ὑστάτων ἀποφάσεων, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ψυχὴ, ὡς εἰς τὸν Πλάτωνα, ἐπιλέγει τὴν ἰδίαν αὐτῆς μοῖραν — τὸ νόημα τῶν πράξεών της καὶ τῆς ὑπάρξεώς της. Ἡ (πλέον χονδροκομμένη παρανόησις, μὲ τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζονται κατὰ περίστασιν καὶ διακριτῶς αἱ προθέσεις τῶν ἐκπροσώπων τοῦ ἀντα-

γωνισμού τῶν ἀξιών, περιέχεται εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ὡς «σχετικισμοῦ», ἥτοι ὡς μιᾶς θεωρήσεως τῆς ζωῆς, ἥτις στηρίζεται ἀκριβῶς ἐπὶ μιᾶς ἀπόψεως εὐρισκομένης εἰς ρίζι· τὴν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς μεταξὺ τῶν ἀξιολογικῶν σφαιρῶν σχέσεις καὶ ἡ ὁποία (μὲ συνεπῆ μορφήν) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τύχη ἐπεξεργασίας μὲ νόημα, εἰμὴ ἐπὶ τοῦ πεδίου μιᾶς ὅλως ἰδιαιτέρως διαμορφωμένης («ὀργανικῶς») μεταφυσικῆς.

Ἄς ἐπιστρέψωμεν εἰς τὴν ἰδιαιτέραν μας περίπτωσιν. Φαίνεται, ὅτι εἶναι ἐπιδεκτικὸν διαπιστώσεως ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀμφιβολίας: εἰς τὸ πεδῖον τῶν πρακτικῶν-πολιτικῶν ἀξιολογήσεων (ὅθεν εἰδικῶς εἰς τὸ πεδῖον ἐπίσης τῶν οικονομικοπολιτικῶν καὶ κοινωνικοπολιτικῶν ἀξιολογήσεων) τὰ μόνον πράγματα, ἅτινα εἶναι δυνατόν νὰ καταδείξῃ εἰς ἐμπειρικὸς ἐπιστημονικὸς κλάδος μὲ τὰ μέσα του, ἐφ' ὅσον πρόκειται νὰ ἐξαχθοῦν ἐντεῦθεν κατευθυντήριοι διὰ μίαν ἀξιολογικὴν δραστηριότητα γραμματεῖς, εἶναι:

1. τὰ ἀναπότρεπτα μέσα·
2. αἱ ἀναπότρεπτοι παρεπόμεναι συνέπειαι·
3. ὁ ἐξ αὐτῶν ἐξαρτώμενος συναγωνισμὸς μεταξὺ πλειόνων δυνατῶν ἀξιολογήσεων ὡς πρὸς τὰς πρακτικὰς των συνεπείας.

Οἱ φιλοσοφικοὶ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι εἶναι δυνατόν ἐπὶ πλεόν, μὲ τὰ διανοητικὰ των μέσα, νὰ διευκρινήσουν τὸ «νόημα» τῶν ἀξιολογήσεων, ἥτοι τὴν τελικὴν μὲ νόημα διάθρυσίν των καὶ τὰς μὲ νόημα συνεπείας των, τουτέστι δύνανται νὰ ὑποδείξουν τὸν «τόπον», τὸν ὁποῖον αὐταὶ διακατέχουν ἐντὸς τοῦ συνόλου τῶν ἐν γένει δυνατῶν «ὑστάτων» ἀξιολογήσεων καὶ νὰ διαγράψουν τὰ ὅρια τῆς μὲ νόημα σφαίρας τῆς ἰσχύος των. Ἦδη δὲ καὶ τὰ πλεόν ἀπλᾶ ἐρωτήματα εἶναι ἐντελῶς θέματα ἐπιλογῆς ἢ συμβιβασμοῦ, ὡς εἰς ποῖον βαθμὸν εἰς σκοπὸς καθιστᾷ νόμιμα τὰ ἀναπότρεπτα μέσα· ἢ ἐπίσης κατὰ πόσον πρέπει νὰ ἀναλαμβάνεται ἡ εὐθύνη διὰ τὰς μὴ ἡθελημένας παρεπομένας συνεπείας ἢ τέλος, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ τακτοποιηθῇ ἡ ἀντιδικία μεταξὺ πλειόνων σκοπῶν, ἡθελημένων ἢ ἐπιβαλλομένων, οἵτινες συγκρούονται in concreto μεταξὺ των. Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει κανενὸς εἴδους ἐπιστημονικῆς διαδικασίας (ἐλλογος ἢ ἐμπειρικῆς), ἱκανὴ νὰ καταλήξῃ εἰς μίαν ἀπόφασιν. Ἐπ' ἐλάχιστον δὲ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἀπαλλάξῃ τὸ ἄτομον ἀπὸ τὴν ἐπιλογὴν ἢ ἡμετέρα αὐστηρῶς ἐμπειρικῆ ἐπιστήμη. Ὡς ἐκ τούτου καὶ δὲν πρέπει νὰ δημιουργῇ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι εἶναι εἰς θέσιν νὰ πράξῃ αὐτό.

Τελικῶς θὰ ἤθελον νὰ παρατηρήσω ἐμφαντικῶς, ὅτι ἡ ἀναγνώρισις αὐτῆς τῆς καταστάσεως πραγμάτων εἶναι διὰ τοὺς ἡμετέρους ἐπιστημονικοὺς κλάδους τελείως ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν θέσιν, τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν ἐναντι τῆς ἀξιολογικῆς θεωρίας, τὴν ὁποίαν διεγράψαμεν, ὅσον ἦτο δυνατόν, συντόμως. Διότι δὲν ὑφίσταται ἐν γένει καμμία ἄποψις λογικῶς ὑποστηρίξιμος, βάσει τῆς ὁποίας θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀπορρίψωμεν αὐτὴν τὴν κατάστασιν πραγμάτων, ἐκτὸς ἐκείνης, ἢ ὁποία καθορίζει μονοσημάντως μίαν προδιαγραφομένην ἱεραρ-

χίαν ἀξιών διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Ὁφείλω νὰ ἀναμείνω διὰ τὰ πληροφορηθῶ, ἐὰν εὐρίσκωνται πράγματι ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ὑποστηρίζουν ὅτι δὲν εἶναι κατὰ τὸ νόημά των θεμελιωδῶς διαφοροὶ αἱ ἀκόλουθοι δύο σειραὶ ἐρωτημάτων. Ἄφ' ἑνός, ἐὰν μία δεδομένη κατάστασις πραγμάτων ἐκδηλοῦται οὕτως ἢ ἄλλως— διατί ἡ προκειμένη κατάστασις πραγμάτων συνετελέσθη οὕτως καὶ ὅχι ἄλλως; Ἄρα γε θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἀναμένωμεν, συμφῶνως πρὸς ἓνα κανόνα τοῦ πραγματικοῦ γίνεσθαι, ὅτι μία ἄλλη κατάστασις θὰ ἡκολούθει εἰς μίαν ἄλλην δεδομένην—καὶ μὲ ποῖον βαθμὸν πιθανότητος; Καὶ ἄφ' ἑτέρου: πῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνεργήσωμεν ἐν τῇ πράξει εἰς μίαν συγκεκριμένην κατάσταση; Ἀπὸ ποίας ἀπόψεως ἡ κατάσταση ἐκείνη θὰ ἡδύνατο νὰ φαίνεται ἐν τῇ πράξει εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος; Ὑπάρχουν γενικῶς διατυπώσιμοι προτάσεις (ἀξιώματα)—οἷονδῆποτε καὶ ἂν εἶναι τὸ εἶδος των— εἰς τὰ ὁποῖα θὰ ἡδύνατο αἱ ἀπόψεις αὐταὶ νὰ ἀναχθοῦν; Ἐπίσης ἀναμένω νὰ μοῦ ἀποδείξουν, ὅτι δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἐρωτήματος: πρὸς ποῖαν κατεύθυνσιν πρόκειται νὰ ἐξελιχθῇ πιθανῶς μία πραγματικὴ τάσις συγκεκριμένως δεδομένη ἢ γενικώτερον μία κατάσταση ὀρισμένου τύπου ἐπαρκῶς καθωρισμένου κατὰ τὸν ἓνα ἢ ἄλλον τρόπον καὶ μὲ ποῖον βαθμὸν πιθανότητος θὰ ἐξελιχθῇ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν (ἢ ἀντιστοίχως φροντίζει τυπικῶς νὰ ἐξελισσεται οὕτω); καὶ τοῦ ἐρωτήματος: ὀφείλομεν νὰ συμβάλωμεν, ὥστε ὀρισμένη κατάσταση νὰ ἐξελισσεται πρὸς ὀρισμένην κατεύθυνσιν—εἴτε πρὸς τὴν πιθανωτέραν εἴτε πρὸς τὴν ὀλιγώτερον πιθανήν, εἴτε πρὸς οἰανδήποτε ἄλλην; Τέλος μεταξὺ τοῦ ἐρωτήματος: ποῖαν ἄποψιν θὰ σχηματίσωμεν πάντοτε πιθανῶς (ἢ ἀκόμη ἀσφαλῶς) ὀρισμένα πρόσωπα ὑπὸ συγκεκριμένας συνθήκας ἢ ἐν ἀκαθόριστον πλῆθος προσώπων ὑπὸ ὁμοίας συνθήκας, ὡς πρὸς ἐν πρόβλημα οἰοῦνδῆποτε εἴδους; καὶ τοῦ ἐρωτήματος: ἡ ἄποψις αὕτη, τὴν ὁποίαν θὰ σχηματίσωμεν πιθανῶς ἢ ἀσφαλῶς, εἶναι ἄρα γε ἡ ὀρθή; Ἐρωτῶ λοιπόν, μήπως τὰ ἐρωτήματα αὐτῶν τῶν δύο ἀντιθέτων ομάδων ἔχουν ἔστω καὶ τὸ παραμικρὸν κοινὸν στοιχεῖον μεταξὺ των ὡς πρὸς τὸ νόημά των: μήπως πράγματι, ὡς κατ' ἐπανάληψιν ὑποστηρίζεται, δὲν εἶναι «δεκτικὰ διαχωρισμοῦ» μεταξὺ των· μήπως ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἰσχυρισμὸς δὲν τελεῖ εἰς ἀντίφασιν μὲ τὰς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψεως. Εἰς τὴν ἀντίθετον περίπτωσιν εἶναι προσωπικῆ ὑπόθεσις ἐκείνου, ὁ ὁποῖος παραδέχεται μὲν τὴν ἀπόλυτον ἑτερογένειαν τῶν δύο εἰδῶν τῶν ἐρωτημάτων, ἀλλὰ θεωρεῖ δικαίωμά του νὰ περιλάβῃ ἀμφοτέρω τὰ ἑτερογενῆ αὐτὰ προβλήματα εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ βιβλίον, εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν σελίδα, ἀκόμη εἰς μίαν κυρίαν καὶ παρεπομένην πρότασιν τῆς ἰδίας συντακτικῆς ἐνότητος. Ὅ,τι θὰ ἀξιῶσωμεν ἀπὸ αὐτὸν εἶναι ἀπλῶς: ὅτι περὶ τῆς ἀπολύτου ἑτερογενείας τῶν προβλημάτων δὲν θὰ παρὰ πλάνῃ ση παρὰ τὴν πρόθεσιν του (ἢ καὶ ἡθελημένως, διὰ νὰ προκαλέσῃ ἐντύπωσιν) τοὺς ἀναγνώστας του. Προσωπικῶς εἶμαι τῆς γνώμης, ὅτι κανὲν μέσον εἰς τὸν κόσμον δὲν εἶναι ἐπαρκῶς «σχολαστικόν», διὰ νὰ δυνθῶμεν νὰ ἀποφύγωμεν αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴν σύγχυσιν.

Κατά συνέπειαν τὸ νόημα τῶν συζητήσεων περὶ τῶν πρακτικῶν ἀξιολογήσεων (καὶ τῶν συμμετεχόντων εἰς τὰς συζητήσεις) δὲν εἶναι εἰμὴ τὸ ἀκόλουθον:

α) Ἡ ἐξαγωγή τῶν ὑστάτων, ἐσωτερικῶς «συνεπῶν» ἀξιολογικῶν ἀξιωμάτων, ἐξ ὧν ἀπορρέουν αἱ ἀντιτιθέμεναι μεταξύ τῶν συζητούντων ἀπόψεις. Ἀπατώμεθα πολὺ συχνὰ ὄχι μόνον διὰ τὰς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ διὰ τὰς ἰδικὰς μας. Αὕτη ἡ διαδικασία ἀποτελεῖ εἰς τὴν οὐσίαν τῆς μίαν ἐργασίαν ἐκκινουσαν ἀπὸ τὴν ἀτομικὴν ἀξιολόγησιν καὶ ἀπὸ τὴν ἑλλογον ἀνάλυσιν καὶ προωθεῖται διαρκῶς ὑψηλότερον πρὸς ἀξιολογικὰς λήψεις θέσεως πάντοτε πλέον θεμελιώδεις. Δὲν διεξάγεται μὲ τὰ μέσα ἐνὸς ἐμπειρικοῦ ἐπιστημονικοῦ κλάδου καὶ δὲν ἀπορρέει ἀπὸ καμμίαν γνώσιν γεγονότων. «Ἰσχύει» κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς ἡ λογική.

β) Ἡ συναγωγή τῶν «συνεπειῶν» εἰς ἀξιολογικὰς λήψεις θέσεως, αἵ τινες θὰ ἠδύναντο νὰ ἀκολουθήσουν εἰς ὀρισμένα ὑστατα ἀξιολογικὰ ἀξιώματα, ἐφ' ὅσον θὰ ἐρχισμοποιούντο αὐταί, καὶ μόνον αὐταί, ὡς βάσεις πρακτικῆς σταθμήσεως πραγματικῶν καταστάσεων. Ἡ συναγωγή αὕτη συνδέεται ἐλλόγως, ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπιχειρηματολογία, μὲ ἐμπειρικὰς διαπιστώσεις ἀφορώσας εἰς τὴν πλέον ἐξαντλητικὴν περιπτωσιολογίαν τῶν ἐμπειρικῶν ἐκείνων καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι θὰ ἠδύναντο κατ' ἀρχὴν νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν διὰ μίαν πρακτικὴν ἀξιολόγησιν.

γ) Ἡ διαπίστωσις τῶν πραγματικῶν συνεπειῶν, τὰς ὁποίας δέον νὰ ἔχη δι' ἐν πρόβλημα ἡ πρακτικὴ ἐκτέλεσις μιᾶς συγκεκριμένης λήψεως θέσεως ἀξιολογούσης ἐν τῇ πράξει. Τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν νὰ συμβῇ: 1) κατ' ἀκολουθίαν τῆς συνδέσεως πρὸς ὀρισμένα ἀναπότρεπτα μέσα, 2) κατ' ἀκολουθίαν τοῦ ἀναποτρέπτου ὀρισμένου παρεπομένων, ἂν καὶ μὴ ἠθελημένων συνεπειῶν. Αὕτη ἡ καθαρῶς ἐμπειρικὴ διαπίστωσις εἶναι δυνατόν, μεταξύ ἄλλων, νὰ ἔχη ὡς ἐπακόλουθον: 1) τὴν ἀπόλυτον ἀδυναμίαν τῆς οἰασδήποτε πραγματοποιήσεως τοῦ ἀξιολογικοῦ κανόνος, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν μικροτέραν προσέγγισιν, ἐπειδὴ δὲν προσφέρονται κανενὸς εἶδους μέσα διὰ τὴν πραγματοποίησίν του. 2) τὴν μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλην πιθανότητα τῆς αὐτῆς πραγματοποιήσεως ἐν ὅλῳ ἢ ἔστω καὶ μόνον κατὰ προσέγγισιν, εἴτε διὰ τοὺς ἰδίους λόγους, εἴτε διότι παρεμβαίνουν μὴ ἠθελημένοι παρεπόμενοι συνέπειαι ἱκαναὶ νὰ καταστήσουν πλασματικὴν, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, τὴν πραγματοποίησιν. 3) τὴν ἀνάγκην νὰ συμπεριληφθοῦν τοιαῦτα μέσα ἢ τοιαῦτα παρεπόμενοι συνέπειαι, τὰς ὁποίας ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ περὶ οὗ πρόκειται πρακτικοῦ κανόνος δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του, εἰς τρόπον, ὥστε ἡ ἀξιολογική του ἀπόφασις, μεταξύ σκοπῶν, μέσων καὶ παρεπομένων συνεπειῶν, κατέληξε νὰ ἀποτελέσῃ δι' αὐτὸν τὸν ἴδιον ἐν νέον πρόβλημα καὶ ἀπώλεσε τὴν δύναμιν καταναγκασμοῦ ἐπὶ τῶν ἄλλων. Τέλος δύναται ἐπὶ πλέον:

δ) Νὰ προβληθοῦν νέα ἀξιολογικὰ ἀξιώματα καὶ οἱ ἐντεῦθεν ἀπορρέοντες

κανόνες, τοὺς ὁποίους ὁ ἐκπρόσωπος ἐνὸς πρακτικοῦ κανόνος δὲν ἐτήρησε καὶ ἐναντι τῶν ὁποίων ἐπομένως δὲν ἔλαβε θέσιν, μολοντί ἡ πραγματοποιήσις τοῦ ἰδιοῦ αὐτοῦ κανόνος ἐρχεται εἰς σύγκρουσιν μὲ τὴν πραγματοποίησιν ἄλλου κανόνος, εἴτε 1) κατ' ἀρχὴν, εἴτε 2) κατ' ἀκολουθίαν τῶν πρακτικῶν των συνεπειῶν, ἥτοι ἐλλόγως ἢ ἐν τῇ πράξει. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθμ. 1) περίπτωσιν πρόκειται διὰ τὴν περαιτέρω ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τοῦ τύπου α, εἰς τὴν περίπτωσιν ὑπ' ἀριθμ. 2) διὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐξέτασιν τοῦ προβλήματος τοῦ τύπου γ.

Ἀπέχει οὕτω πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι «ἐστερημένοι νοήματος» αἱ συζητήσεις περὶ ἀξιολογήσεως αὐτοῦ τοῦ τύπου. Αὗται, ἐφ' ὅσον θὰ κατανοηθοῦν ὀρθῶς, ὡς πρὸς τοὺς σκοποὺς των — καὶ κατὰ τὴν γνώμην μου μόνον τότε — ἔχουν ἐν πολὺ οὐσιῶδες νόημα.

Ἡ χρησιμότης ὅμως μιᾶς συζητήσεως περὶ πρακτικῶν ἀξιολογήσεων, ὀρθῶς τοποθετουμένη καὶ ἐν τῇ ὀρθῇ τῆς ἐννοίᾳ, δὲν ἐξαντλεῖται διόλου μὲ τὰ τοιαῦτα ἀπ' εὐθείας «ἐξαγόμενα», τὰ ὁποῖα δύναται νὰ παραγάγῃ. Αὕτη, ὅταν κατευθύνεται ὀρθῶς, γονιμοποιεῖ μᾶλλον τὴν ἐμπειρικὴν ἐργασίαν ἀδιακόπως, εἰς ὃν βαθμὸν προσφέρει τὰς θέσεις τῶν προβλημάτων κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς ἐργασίας.

Αἱ θέσεις τῶν προβλημάτων εἰς τὰς ἐμπειρικὰς ἐπιστημονικὰς ἐργασίας ἐπιδέχονται πράγματι ἀπὸ τὰς ἀπόψεις των μίαν ἀπάντησιν «ἀξιολογικῶς ἐλευθέραν». Δὲν ἀποτελοῦν διόλου «ἀξιολογικὰ προβλήματα». Ἄλλ' ἀνήκουν εἰς ἐν πεδῖον τῶν ἐπιστημονικῶν μας κλάδων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχέσεως εἰς ἐν πεδῖον τῶν ἐπιστημονικῶν μας κλάδων ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχέσεως τῆς πραγματικότητος «ἐπὶ» ἀξίας. Περὶ τῆς σημασίας τῆς ἐκφράσεως «ἀξιολογικαὶ σχέσεις» ὀφείλω νὰ ἀναφερθῶ εἰς ἰδίαν μου προγενεστέρας ἀναλύσεις πρὸ παντὸς δὲ εἰς τὰς γνωστὰς ἐργασίας τοῦ H. Rickert. Θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐπανεέλθω ἐκ νέου ἐπ' αὐτῶν. Ὁφείλω μόνον νὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι μὲ τὴν ἐκφρασιν «ἀξιολογικαὶ σχέσεις» νοεῖται ἀπλῶς ἡ φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία ἐκείνου τοῦ εἰδικοῦ ἐπιστημονικοῦ «ἐνδιαφέροντος», τὸ ὁποῖον κυριαρχεῖ ἐπὶ τῆς ἐπιλογῆς καὶ τῆς μορφοποιήσεως τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης.

Ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς ἐμπειρικῆς ἐρεῦνης δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ νομιμοποιηθοῦν κανενὸς εἶδους «πρακτικαὶ ἀξιολογήσεις» μὲ αὐτὴν τὴν καθαρῶς λογικὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου. Ἐν τούτοις ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασίαν αὐτῶν, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐμπειρίαν, ὅτι πρόκειται διὰ πολιτιστικά, ἥτοι δι' ἀξιολογικά, ἐνδιαφέροντα, ἅτινα καταδεικνύουν εἰς τὴν ἐμπειρικὴν-ἐπιστημονικὴν ἐργασίαν τὴν κατέβησιν τῆς. Εἶναι ἤδη σαφές, ὅτι αὐτὰ τὰ ἀξιολογικὰ ἐνδιαφέροντα εἶναι δυνατόν νὰ ἀναπτυχθοῦν, ὡς πρὸς τὴν περιπτωσιολογίαν των, μὲ ἀξιολογικὰς συζητήσεις. Αὗται δὲ δύνανται νὰ ἀπαλλάξουν περαιτέρω τὴν ἐρευναν τοῦ ἐπιστημονικῶς, ἰδιαίτερος τοῦ ἱστορικῶς ἐργαζομένου, τοῦ ἐρευνητοῦ, κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργον τῆς ἀξιολογικῆς

ἐρμηνείας» ἢ τοῦλάχιστον νὰ τὴν διευκολύνουν. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ πρὸ παντὸς μίαν ἐξόχως οὐσιώδη προσεργασίαν τῆς κυρίως ἐμπειρικῆς του ἐργασίας. Ἡ διάκρισις ὅμως ὄχι μόνον μεταξὺ ἀξιολογήσεων καὶ ἀξιολογικῆς σχέσεως, ἀλλ' ἐπίσης μεταξὺ ἀξιολογήσεως καὶ ἀξιολογικῆς ἐρμηνείας (τουτέστιν ἀνάπτυξις δυνατῶν λήψεων θέσεως ἐλλόγως ἐναντι δεδομένου φαινομένου) πολ-
λάκις δὲν προκύπτει σαφῶς· συγκεκριμένως δὲ ὑφίστανται ἀσάφειαι ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς λογικῆς οὐσίας τῆς ἱστορίας. Παραπέμπω λοιπόν, ὡς πρὸς τὴν ἄποψιν τούτων, εἰς τὰς παρατηρήσεις μου τῶν σελίδων 112, 113 τοῦ α' τόμου, ὅπου τὸ δοκίμιόν μου «Κριτικαὶ μελέται εἰς τὸ πεδῖον τῆς πολιτιστικῆς ἐπιστημονικῆς λογικῆς»* (χωρὶς βεβαίως μὲ τὸ δοκίμιον αὐτὸ νὰ ἔχη κλείσει καθ' οἷονδήποτε τρόπον τὸ θέμα).

6. Τάσις πρὸς «ἐξέλιξιν» καὶ «προσαρμογὴν»

Ἄντι μιᾶς διερευνήσεως καὶ πάλιν αὐτῶν τῶν θεμελιωδῶν μεθοδολογικῶν προβλημάτων, θὰ ἐπεθύμουν μᾶλλον νὰ ἐξετάσω πλέον ἐκ τοῦ σύνεργος τινὰ ἐπὶ μέρους σημεῖα, ἅτινα εἶναι πρακτικῶς οὐσιώδη διὰ τοὺς ἐπιστημονικοὺς μας κλάδους.

Εἶναι ἀκόμη ἐπαρκῶς διαδεδομένη ἡ ἄποψις, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποίαν θὰ ἡδυνάμεθα ἢ μάλιστα θὰ ὀφείλομεν, ἀπὸ τὰς «τάσεις τῆς ἐξελίξεως» νὰ ἐξαγάγωμεν ἐνδείξεις διὰ πρακτικὰς ἀξιολογήσεις. Πλὴν ὅμως ἀπὸ μονοσημάντους «τάσεις ἐξελίξεως» εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτηθοῦν μονοσήμαντοι κατηγορικαὶ προσταγαὶ τῆς δραστηριότητος μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ προβλεπόμενα ὡς τὰ πλέον κατάλληλα μέσα ἐπὶ δεδομένης λήψεως θέσεως, ὄχι ἐν ἀναφορᾷ πρὸς αὐτὰς ταύτας τὰς λήψεις θέσεως. Ἐν προκειμένῳ ἡ ἐννοία τοῦ μέσου εἶναι βεβαίως ἡ εὐρυτάτη δυνατὴ νὰ νοηθῇ. Ἐκεῖνος αἰφνης ὁ ὁποῖος θὰ εἶχε τελικὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν τὰ κρατικὰ συμφέροντα ἐξουσίας, θὰ ὤφειλε νὰ θεωρῇ ὡς τὸ (σχετικῶς) πλέον κατάλληλον μέσον, ἀναλόγως πρὸς τὴν δεδομένην κατάστασιν, τόσον ἐν ἀπολυταρχικὸν σύνταγμα, ὅσον καὶ ἐν ριζοσπαστικὸν-δημοκρατικὸν σύνταγμα. Καὶ θὰ ἦτο πολὺ ἀστεῖον νὰ θεωρῇ μίαν ἐνδεχομένην μεταβολὴν εἰς τὴν ἀξιολόγησιν αὐτοῦ τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ σκοπιμότητος ὡς μέσον διὰ μίαν μεταβολὴν εἰς τὴν «τελικήν» λήψιν θέσεως. Κατ' αὐτονόητον τρόπον ὅμως ἀποτελεῖ περαιτέρω διὰ τὸ ἄτομον, ὡς ἀνεφέρομεν ἤδη προηγουμένως, ἐν διαρκῶς ἀνανεούμενον καὶ ἀναβαπτιζόμενον πρόβλημα: ἐὰν πρέπει νὰ ἀποβάλῃ τὴν ἐλπίδα τῆς πραγματοποιήσεως τῶν πρακτικῶν του ἀξιολογήσεων ἐν ὧσιν τῆς γνώσεως ἐκ μέρους τοῦ μιᾶς μονοσημάντου τάσεως ἐξελίξεως καὶ ἐφ' ὅσον αὕτη συνδέει τὴν ἐπιτέλεσιν τῆς προσπαθείας του εἴτε πρὸς τὸν ὅρον χρησιμοποίησεως νέων μέσων, ὡς πρὸς

(*) Ἀρχικὴ ἐμφάνισις εἰς τὸ Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, τόμ. XXII, σελ. 168 ἐπ.

τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο διστακτικὸς δι' ἠθικοὺς ἢ δι' ἄλλους λόγους, εἴτε πρὸς τὸ γεγονὸς, ὅτι ὀφείλει νὰ ἀναλάβῃ τὸ βάρος τῶν παρεπομένων συνεπειῶν, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν εἰς αὐτὸν φρίκην· ἢ ὅτι ἡ ἐπιτέλεσις τοῦ ἔργου του ἐμφανίζεται τόσον ἀπιθανός, ὥστε ἡ προσπάθεια ἀξιολογουμένη κατὰ τὰς πιθανότητας τῆς ἐπιτυχίας της, θὰ ὤφειλε νὰ φαίνεται ὡς ἄγονος «δονκιχωτισμός».

Ἄλλ' ἡ γνώσις τοιούτων «τάσεων ἐξελίξεως», κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δυσχερῶς μεταβαλλομένη, δὲν εἶναι κατὰ τὸ κατ' ἐξάίρεσιν συμβαῖνον. Πᾶν ἰδιαιτέρον νέον γεγονὸς δύναται ἐξ ἴσου νὰ ἔχῃ ὡς συνέπειαν, ὅτι ὀφείλει νὰ πραγματοποιηθῇ ἐκ νέου ἡ ἐξίσωσις μεταξὺ σκοποῦ καὶ ἀναποτρέπτου μέσου, μεταξὺ ἠθελημένης ἐπιδιώξεως καὶ ἀναποτρέπτων παρεπομένων συνεπειῶν. Ἐὰν ὅμως καὶ μὲ τὰ πρακτικὰ τελικὰ ἐπακόλουθα τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ συμβῇ, ὄχι μόνον δὲν εἶναι θέμα μιᾶς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ, ὡς ἐλέχθη, οὔτε θέμα ἐν γένει τῆς ἐπιστήμης οἰουδήποτε εἶδους. Δύναται τις λ. χ. νὰ καταδείξῃ κατὰ τὸν πλέον σαφῆ τρόπον εἰς τὸν ἐκ πεποιθήσεως συνδικαλιστὴν, ὅτι ἡ ἐνέργειά του ὄχι μόνον εἶναι κοινωνικῶς «ἀνωφελής», ἥτοι δὲν ὑπόσχεται ἐπιτυχίαν διὰ τὴν μεταβολὴν τῆς ἐξωτερικῆς θέσεως τοῦ προλεταριάτου, ἀλλ' ὅτι ἀκόμη, πρόκειται νὰ ἐπιδεινώσῃ αὐτὴν καλλιεργοῦσα μίαν «ἀντιδραστικὴν» ἀτμόσφαιραν. Ὅμως δι' αὐτὸν δὲν ἀπεδείχθη ἀπολύτως τίποτε, ἐφ' ὅσον πράγματι, θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸν του συνδεδεμένον πρὸς τὰς ὑστάτας συνεπείας τῆς ἀπόψεώς του. Τοῦτο δὲ ὄχι διότι εἶναι παράφρων, ἀλλὰ διότι ἀπὸ τὴν πλευρὰν του δύναται καὶ πάλιν νὰ ἔχῃ «δίκαιον», ὡς ἀμέσως κατόπιν θὰ ἀναπτύξωμεν. Συνολικῶς οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μίαν ἰσχυρὰν προδιάθεσιν νὰ συμμορφοῦνται πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν ἢ πρὸ τοῦ ὑποσχομένου ἐκάστοτε αὐτὴν, ὄχι μόνον — ὅπερ εἶναι αὐτονόητον — κατὰ τὰ μέσα ἢ ἐν τῷ μέτρῳ, καθ' ὃ ἐπιχειροῦν οὗτοι ἐκάστοτε νὰ πραγματοποιοῦν τὰ τελικὰ των ἰδεώδη, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ θυσιάζοντες τὰ ἰδεώδη των αὐτά. Εἰς τὴν Γερμανίαν νομίζουσιν, ὅτι δύναται νὰ καλλωπίζουσιν τὴν συμπεριφορὰν αὐτὴν μὲ τὸ ὄνομα «ρεαλιστικὴ πολιτικὴ». Ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν βλέπομεν διατὶ ἀκριβῶς οἱ ἐκπρόσωποι μιᾶς ἐμπειρικῆς ἐπιστήμης θὰ ἔπρεπε νὰ αἰσθάνωνται τὴν ἀνάγκην νὰ τοποθετοῦνται οὕτω χειροκροτοῦντες τὴν ἐκάστοτε «τάσιν τῆς ἐξελίξεως» καὶ ἐπιδιώκοντες νὰ μεταβάλουν τὴν «προσαρμογὴν» εἰς τὴν ἐκάστοτε τάσιν εἰς ἀρχὴν καλυπτομένην δῆθεν ἀπὸ τὸ κῦρος μιᾶς «ἐπιστήμης», ἐνῷ πρόκειται ἐν τῇ πράξει δι' ἐν ἀξιολογικὸν πρόβλημα, ὅπερ ἕκαστος ὀφείλει νὰ λύσῃ εἰς ἐκάστην ἀτομικὴν περίπτωσιν προσωπικῶς καὶ ἐν συνειδήσει. Εἶναι βέβαιον, ὅτι μίᾳ ἐπιτυχῆς πολιτικῇ εἶναι πάντοτε ἡ «τέχνη τοῦ δυνατοῦ», ἐφ' ὅσον ἐννοοῦμεν τὸ ἀπόφθεγμα τοῦτο ἐπακριβῶς. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ὀλιγώτερον ὀρθόν, ὅτι τὸ δυνατόν πολὺ συχνὰ ἐπετεύχθη μόνον, διότι εἶχεν ἀντιμετωπισθῇ τὸ πέραν αὐτοῦ εὐρισκόμενον ἀδύνατον. Ὅλοι αἱ μᾶλλον ἢ ἥττον θετικῶς ἐκτιμώμεναι εἰδικαὶ ιδιότητες τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης (ὑποκειμενικῆς) διαφωνίας, δὲν ἐδημιουργήθησαν, ὡς φαίνεται, ἀπὸ τὴν ἰδιότυπον